

‘Met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid’

Een onderzoek naar de beeldvorming van Nederland, Duitsland en Amerika in de literaire non-fictiewerken *Heineken* (2014), *Bernhard* (2012) en *De Amerikaanse prinses* (2015)

Masterscriptie Neerlandistiek

Nine van der Heijde, 4132297

Eerste begeleider dr. Sven Vitse

Tweede begeleider drs. Emmeline Besamusca

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht 2018

Voorwoord

Deze scriptie vormt de afsluiting van de master Neerlandistiek aan de Universiteit Utrecht. Ik maak graag van de gelegenheid gebruik om mijn scriptiebegeleider Sven Vitse te bedanken, voor de fijne, goede begeleiding en het kalme vertrouwen dat hij altijd uitstraalde tijdens de scriptiegesprekken. Dit deed mij altijd erg goed.

Daarnaast wil ik graag tweede lezer Emmeline Besamusca bedanken, omdat ze met zoveel zichtbaar plezier en bedrevenheid colleges heeft gegeven over Interculturele communicatie en Imagologie dat ik daar wel een scriptie over wilde schrijven. Hiervoor verdient Jan ten Thije ook een bedankje; dankzij zijn aanmoediging begon ik te geloven dat dit eigenwijze idee daadwerkelijk een scriptie kon worden.

Ook wil ik mijn moeder bedanken. Om vele redenen, maar vooral omdat ik *De Amerikaanse prinses* vond in een van haar 'boekenkasten van Sarefat' en dit boek mij op het idee bracht om de werken van Annejet van der Zijl te gaan onderzoeken. En omdat haar gejuif ('Abstraheren kun je leren', 'Neem de lezer bij de hand') en gemoeder ('Je neemt te weinig pauze! We gaan eerst een stuk fietsen.') altijd op het goede moment kwamen.

Nine van der Heijde

Utrecht, 5 augustus 2018

Samenvatting

Het boekenggenre literaire non-fictie heeft de laatste decennia enorm aan populariteit gewonnen. Eén van de bekendste en succesvolste schrijfsters van literaire non-fictie is Annejet van der Zijl. Literaire non-fictieverhalen dragen een spanning tussen werkelijkheid en verbeelding met zich mee. De verhalen bevatten de belofte dat ze waargebeurd zijn, maar zijn ook literair vormgegeven en hiervoor is verbeelding van de auteur nodig. Deze spanning roept de vraag op welke beeldvorming over naties en volkeren er tot stand komt in literaire non-fictieverhalen en aan wie die gecreëerde beeldvorming vervolgens is toe te schrijven.

Het doel van dit onderzoek is om te achterhalen welke beeldvorming over naties in literaire non-fictieboeken tot stand komt en hoe de verteller en de hoofdpersoon zich tot die beeldvorming verhouden. Hiervoor zijn de volgende twee onderzoeksvragen opgesteld:

1. *Welke beeldvorming over Amerika, Duitsland en Nederland treedt er op in De Amerikaanse prinses (2015), Bernhard (2009) Heineken (2012) van Annejet van der Zijl?*
2. *Hoe verhouden de verteller en de hoofdpersonen zich tot de gecreëerde beeldvorming in De Amerikaanse prinses (2015), Bernhard (2009) en Heineken (2012) van Annejet van der Zijl?*

Het corpus wordt gevormd door drie boeken van Annejet van der Zijl: *De Amerikaanse prinses* (2015), *Bernhard* (2012) en *Heineken* (2014). In deze drie boeken hebben de hoofdpersonages respectievelijk de Amerikaanse, Duitse en Nederlandse nationaliteit. Het eerste functioneel-pragmatische deel van de analyse is gebaseerd op de methode die El Farissi (2008) en Woloszyn (2017) toepasten in hun onderzoek naar beeldvorming in krantenartikelen. Volgens deze methode is er gezocht naar de eigenschapswoorden en -eenheden: Nederland (Amsterdam), Nederlander (Amsterdammer), uitingen die Holland(er), Amerika, Amerikaans(e), Verenigde Staten, Duitsland en Duits(e)(r) karakteriseren. De gevonden eigenschapswoorden en -eenheden zijn geanalyseerd waardoor inzicht kon worden verkregen in het beeld dat er van Amerika, Duitsland en Nederland in de boeken geformuleerd wordt. Vervolgens is de perspectiefname in de omschrijvingen onderzocht door in alle zinnen met eigenschapswoorden en -eenheden de focalisator te achterhalen.

Uit de analyse is gebleken dat in alle drie de boeken de beeldvorming vooral ligt in de ontwikkeling van de geboortelands van de hoofdpersoon. Dit lijkt een consequentie te zijn van de stijl van Van der Zijl: zij plaatst het levensverhaal van de hoofdpersoon in historische context. Verder is in *De Amerikaanse prinses* de stereotype Amerikaanse mentaliteit van de Amerikaanse droom te zien en in *Bernhard* de stereotype Duitse militaristische mentaliteit. In de karakterisering van de landen die niet het vaderland van de hoofdpersoon zijn, is geen ontwikkeling te zien. Bovendien lijkt de perspectiefname van de verteller invloed te hebben op de beeldvorming: in *De Amerikaanse prinses* en in *Bernhard* is er sprake van dubbelzinnige focalisatie. In *De Amerikaanse prinses* leidt dit tot personificatie: de hoofdpersoon gaat voor het land staan. In *Bernhard* leidt dit tot ironische, negatieve karakterisering van Nederland.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Samenvatting	2
1. Inleiding	5
2. Introductie van de werken	8
2.1 De Amerikaanse prinses	8
2.2 Bernhard.....	8
2.3 Heineken	9
3. Theoretisch kader.....	10
3.1 Literaire non-fictie.....	10
3.1.1 Literaire non-fictie als genre	10
3.1.2 Voorgeschiedenis van het genre	11
3.1.2.1 Literaire journalistiek.....	11
3.1.2.2 De biografie	13
3.2 Beeldvorming in literaire teksten.....	15
3.2.1 Imagologie.....	15
3.1.1.1 De literatuurwetenschappelijke discipline imagologie	15
3.1.1.2 Totstandkoming van de discipline imagologie	16
3.2.2 Context: stereotype beelden van Nederland, Amerika en Duitsland.....	17
3.2.2.1 Nederland	17
3.2.2.2 Amerika	18
3.2.2.3 Duitsland.....	19
4. Onderzoeksmethode	20
4.1 Functionele pragmatiek	20
4.1.1 Functioneel-pragmatisch onderzoek.....	20
4.1.2 Functionele pragmatiek en beeldvorming in media	22
4.2 Corpusselectie.....	22
4.3 Analysemodel	24
5. Analyse.....	26
5.1 De Amerikaanse prinses	26
5.1.1 Tabel 1.....	26
5.1.1.2 De Amerikaanse droom	27
5.1.1.3 Perspectief: dubbelzinnige focalisatie	29
5.1.2 Tabel 2.....	30
5.1.3 Tussenconclusie.....	31
5.2 Bernhard.....	32
5.2.1 Tabel 3: Duitsland.....	32
5.2.1.1 Historische ontwikkelingen	32
5.2.2.1 Militaristische mentaliteit.....	33

5.2.2.4 Perspectief: citaat en vertellerstekst	33
5.2.2 Tabel 4: Nederland	34
5.2.1.1 Perspectief: negatieve, ironische metabeelden	34
5.2.1.2 Perspectief: citaten	36
5.2.3 Tussenconclusie	36
5.3 Heineken	37
5.3.1 Tabel 5.....	37
5.3.1.1 Ontwikkeling van Nederland	38
5.3.1.2 Perspectief: citaten	40
5.3.1.4 Eigenschappen van het volk.....	40
5.3.2 Tabel 6.....	41
5.3.3 Tabel 7.....	41
5.3.4 Tussenconclusie.....	42
6. Conclusie.....	43
6.1 Beeldvorming.....	43
6.1.1 Beeldvorming van het geboorteland van hoofdpersoon	43
6.1.2 Stereotypen	44
6.1.3 Beeldvorming van andere naties	44
6.2 Perspectiefinname	45
6.3 Discussie	46
6.3.1 Beperkingen	46
6.3.3 Vervolgonderzoek.....	47
Bibliografie.....	47
Bijlage 1: Tabellen <i>De Amerikaanse Prinses</i>	50
Bijlage 2: Tabellen <i>Bernhard</i>	53
Bijlage 3: Tabellen <i>Heineken</i>	57

1. Inleiding

Annejet van der Zijl (1962) is schrijver van literaire non-fictieboeken en een van de bekendste en meest gelezen schrijvers van Nederland. In 1998 debuteerde Van der Zijl met *Jagtlust*, een non-fictieboek over de gelijknamige kunstenaarskolonie in het Gooi. Vier jaar later kwam *Anna* uit, de biografie van Annie M.G. Schmidt. In 2002 verscheen *Sonny Boy* en in 2010 *Bernhard*, waarop Van der Zijl promoveerde als historica. In 2014 bracht ze *Gerard Heineken* uit en eind 2015 *De Amerikaanse prinses*. Van der Zijls meest recente boek is *De val van Annika S.*, haar eerste roman die ze samen met journalist Jo Simons schreef en in het voorjaar van 2018 uitbracht ('Biografie', z.d.).

Van der Zijls boeken zijn, op haar debuut en haar meest recente boek na, allemaal historische biografieën: reconstructies van het leven van een persoon die in het verleden heeft geleefd. Toch wordt zij geprofileerd als literaire non-fictieschrijver in plaats van als biograaf. In flapteksten, in quotes op boekomslagen en op Van der Zijls eigen website wordt Van der Zijl altijd schrijver van literaire non-fictie genoemd. Literaire non-fictie is een even intrigerend als complex fenomeen. Hoewel het begrip in de jaren negentig van de twintigste eeuw werd geïntroduceerd in de Nederlandse literaire wereld, is het daar tegenwoordig niet meer uit weg te denken. Toch lijken op de vragen wat literaire non-fictie nu precies is en wanneer een boek kan worden gecategoriseerd als literaire non-fictie, vooralsnog geen eenduidige antwoorden te bestaan. Bovenal zijn literaire non-fictieboeken populair: de eigentijdse lezer lijkt een verhaal nóg liever te lezen wanneer hij of zij weet dat het verhaal zich in dezelfde werkelijkheid heeft afgespeeld, als waar de lezer zich in bevindt. Zo heeft Van der Zijl 100.000 exemplaren verkocht van *Anna*, 600.000 van *Sonny Boy* en 200.000 van *De Amerikaanse Prinses*.

Van der Zijl lijkt binnen dit veelzijdige genre een eigen traditie te hebben ontwikkeld. Ze houdt zich tijdens het schrijven vast aan het klassieke Angelsaksisch-journalistieke adagium '*What makes Sammy run?*': Van der Zijl wil de beweegredenen van haar protagonist achterhalen en begrijpen en beschrijft vervolgens hoe die beweegredenen zich verhielden tot zijn tijd. Van de antwoorden op die twee vragen schrijft ze vervolgens een boek in de stijl van een roman (Ceelen en Van Bergeijk, 230). Van der Zijls stijl is zo een combinatie van het op een journalistieke wijze reconstrueren van een 'gebeurtenis' ofwel het leven van de protagonist, het plaatsen van dat leven in de context van die tijd, en een in romanstijl geschreven verhaal. De romanstijl heeft tot doel om de lezers geboeid te houden en zo veel mogelijk te laten meevoelen en identificeren met de hoofdpersoon. Zo zegt ze in een interview:

Schrijven is verleiden, niets meer en niets minder. Daar heb je natuurlijk allerlei instrumenten en technieken voor, en die moet je zo goed mogelijk combineren met de elementen die het verhaal zelf geeft. Bij non-fictie heb je gedeeltes van het verhaal die zo spannend en mooi zijn dat ze zichzelf schrijven. Maar je hebt ook stukken die minder spannend zijn of zelfs ronduit saai zijn, en gegevens die erin moeten zonder dat ze iets bijdragen aan de verhaallijn. (Ceelen en van Bergeijk, 2007, 232)

Hoewel Van der Zijl van mening is dat 'een non-fictieschrijver alleen iets mag opschrijven als je, zoals dat in de rechtszaal heet, met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid meent te weten dat het

zo gebeurd is', is ze zich ook bewust van de onvermijdelijke machtspositie van de auteur en van het feit dat een auteur nooit echt afwezig is in zijn of haar boeken: 'Ten slotte ben ik de verteller, ik maak uit wat ik zoek, wat ik selecteer en waar ik de nadruk op leg' (Ceelen en van Bergeijk, 2007, 232; 236).

Deze spanning, de spanning tussen werkelijkheid en verbeelding, tussen objectiviteit en subjectiviteit, maakt literaire non-fictie interessant onderzoeksmateriaal. De combinatie van feitelijke informatie en een romanstijl lijkt tegenstrijdig: het predicaat non-fictie veronderstelt waarheden, terwijl de auteur genoodzaakt is om voor de dialogen en uitgebreide omschrijvingen zijn of haar eigen fantasie te gebruiken. De lezer begint immers aan het boek met de kennis dat het verhaal waargebeurd is – de lezer leest ter lering ende vermaak, heeft door het boek wat meer inzicht in een gedeelte van de geschiedenis – terwijl er ook enige invulling van de auteur aan te pas komt.

Deze spanning roept de vraag op welke beeldvorming over naties en volkeren er in die 'literair verwoorde feitelijkheden' tot stand komt en aan wie die gecreëerde beeldvorming vervolgens is toe te schrijven. In elke tekst worden immers beeldvormende uitspraken gedaan. Vooralsnog is er weinig onderzoek gedaan naar beeldvorming in literaire non-fictieteksten, terwijl het wel belangrijk is dat hierin inzicht wordt verkregen: welke beeldvorming treedt er op in die populaire teksten die impliceren zowel objectief als subjectief te zijn, en aan wie is die beeldvorming toe te schrijven? Dit kan onderzocht worden door middel van imagologisch onderzoek, onderzoek naar hoe beeldvorming over naties en volkeren optreedt in literaire teksten (en andere vormen van culturele representatie) (Leerssen & Beller, 2007, XI).

Zodoende zal in deze scriptie worden onderzocht welke beeldvorming er optreedt in drie boeken van Annejet van der Zijl: *De Amerikaanse prinses* (2015), *Bernhard* (2012) en *Heineken* (2014). *De Amerikaanse prinses* is een biografie van Allene Tew (1872-1955), een Amerikaanse socialite, Europees aristocrate en een van de peetouders van prinses Beatrix. *Bernhard* is een biografie van Bernhard van Lippe-Biesterfeld (1911–2004), de prins-gemaal van koningin Juliana der Nederlanden. *Heineken* is een biografie van Gerard Adriaan Heineken, oprichter van brouwerij Heineken.

In deze boeken hebben de hoofdpersonen respectievelijk de Amerikaanse, Duitse en Nederlandse nationaliteit. Hierdoor is het niet alleen mogelijk om te onderzoeken welke beeldvorming er optreedt in de boeken, maar ook om de wisselwerking tussen de beeldvorming van drie verschillende naties en nationaliteiten te onderzoeken. Bovendien kan in de drie boeken onderzocht worden of en hoe de mogelijke eigen – literaire – invulling van de verteller invloed heeft op de beeldvorming. Van der Zijls boeken bevatten een mengvorm van genres: heeft het consequenties voor de beeldvorming dat zij zich niet alleen focust op de persoon, maar ook op de ontwikkeling op landniveau?

In dit onderzoek staan de volgende twee vragen centraal:

1. Welke beeldvorming over Amerika, Duitsland en Nederland treedt er op in *De Amerikaanse prinses* (2015), *Bernhard* (2009) en *Heineken* (2012) van Annejet van der Zijl?
2. Hoe verhouden de verteller en de hoofdpersonen zich tot de gecreëerde beeldvorming in *De Amerikaanse prinses* (2015), *Bernhard* (2009) en *Heineken* (2012) van Annejet van der Zijl?

In dit onderzoek zal eerst het onderzoeksmateriaal worden geïntroduceerd. Vervolgens worden de relevante theoretische concepten (literaire non-fictie en imagologie) uiteengezet. In hoofdstuk 4 worden daarna in de methode de methodische concepten, de corpusselectie en het analysemodel besproken. Op de methode volgt de analyse, waarin de resultaten worden besproken en geïnterpreteerd. Tot slot worden in de conclusie de belangrijkste bevindingen van de gehele analyse besproken, gevolgd door een discussie waarin het onderzoek wordt geëvalueerd.

2. Introductie van de werken

2.1 De Amerikaanse prinses

De Amerikaanse Prinses is een biografie over Allene Tew, Amerikaanse socialite, Europees aristocrate en een van de vijf peetouders van prinses Beatrix der Nederlanden. Het boek wordt gecategoriseerd als een historische biografie en literaire non-fictie. Allene Tew is geboren in 1872 in Janesville, Amerika en overleed in 1955 in Parijs. Tew trouwde vijf keer. Haar eerste huwelijk was met zakenman Theodore R. Hostetter (1870-1902), met wie ze drie kinderen kreeg. Na zijn overlijden trouwde ze met Morton Colton Nichols (1870-1932) van wie ze na een jaar scheidde. Daarna trouwde ze met Anson Wood Burchard (1865-1927), voorzitter van conglomeraat General Electric. Na zijn overlijden ontving ze een enorme erfenis en werd ze een schatrijke weduwe. Twee jaar na Burchards overlijden trouwde ze voor de vijfde en laatste keer met de Duitse prins Heinrich XXXIII Reuss zu Köstritz (1879-1942). Door haar laatste huwelijk leerde ze prins Bernhard kennen en had ze een aandeel in de totstandkoming van het huwelijk tussen Bernhard en Juliana. Mede om deze reden werd Tew peetmoeder van prinses Beatrix.

Van der Zijl schrijft in de epiloog dat het broek drie hoofdlijnen bevat:

Er zitten uiteindelijk drie boeken in het *De Amerikaanse prinses*. Het is een wonderlijk levensverhaal, zo vol wendingen dat het voor mij bijna voelde als een avonturenroman. Het kan ook gelezen worden als een Kleine Geschiedenis van Amerika. En ten slotte is het mijn zeer persoonlijke, kleine onderzoek naar de vraag: hoe met verlies om te gaan? (Van der Zijl, 2015, 237)

In *De Amerikaanse prinses* is er sprake van een auctoriale vertelsituatie: de verteller is alwetend en maakt zelf geen onderdeel van het verhaal uit. Af en toe staan er stukken personagetekst in het verhaal, altijd in de vorm van citaten uit andere literaire en journalistieke teksten.

2.2 Bernhard

Bernhard is een biografie over Bernhard van Lippe-Biesterfeld, geboren in 1911 en overleden in 2004. Bernhard trouwde in 1937 met voormalig koningin der Nederlanden Juliana, en was sindsdien 'prins Bernhard'. In het boek komen andere personages nauwelijks voor. De vader van Bernhard, Bernhard 'Berni' zur Lippe-Biesterfeld en Juliana zijn personen die een noemenswaardige rol spelen in het verhaal.

Van der Zijl promoveerde met de biografie als historica aan de universiteit van Amsterdam. Het boek wordt gecategoriseerd als een historische biografie, als literaire non-fictie, maar is ook een proefschrift. Van der Zijl had met het boek het doel om de mythe te ontrafelen die Bernhard gedurende zijn leven om zich heen had gebouwd en het daadwerkelijke levensverhaal van Bernhard te vertellen.

In *Bernhard* is sprake van een auctoriale vertelsituatie: de verteller is alwetend en maakt zelf geen onderdeel van het verhaal uit. De meeste tekst is vertellerstekst. Af en toe komt er personagetekst voor en wanneer er een derde persoon geciteerd wordt, is dit altijd vanuit een authentieke, verifieerbare bron. Er komen geen verzonden citaten of dialogen in het boek voor.

2.3 Heineken

Heineken (2014) is een biografie van Gerard Adriaan Heineken, de oprichter van het bierimperium Heineken. Het boek wordt gecategoriseerd als een historische biografie en als literaire non-fictie. Gerard Heineken leefde van 1841 tot 1893 en richtte zijn bedrijf op in 1873. In het boek staan het leven van Gerard Heineken en de ontwikkelingen van zijn bedrijf centraal; op de achterflap van het boek is beschreven dat Heineken de drijvende kracht was achter de economische en culturele wederopbloei van Amsterdam en een van de grootste industriëlen in de Nederlandse geschiedenis. Naast eigenaar van zijn bedrijf was Heineken van 1871 tot 1877 lid van de Amsterdamse gemeenteraad. Hij had zo invloed in hoe de stad Amsterdam zou worden (her)opgebouwd.

Van der Zijls motivatie voor het schrijven van het boek was de plaats waar Heineken woonde, Amsterdam, en de periode waarin Heineken leefde. In 'Vooraf' schrijft ze:

Ik dacht eenvoudigweg: fijn, een verhaal dat speelt in mijn eigen stad, Amsterdam. En ook nog in een periode waarin ik me altijd al eens had willen verdiepen, namelijk de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de Industriële Revolutie ook ons land bereikte en de hele samenleving ingrijpend veranderde.' (Van der Zijl, 2014, 8)

Zoals kenmerkend is voor een biografie, staat het leven van één persoon centraal, in dit boek Gerard Heineken. De personages die verder in het verhaal voorkomen zijn personen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het leven van Gerard Heineken en in het bedrijf, zoals zijn vrouw Maria Tindal (1849-1932), zijn broer Adriaan Gillis Heineken, zijn zoon Henry Pierre Heineken en zakenpartner Wilhelm Feltman.

In *Heineken* is er sprake van een auctoriale vertelsituatie: de verteller is alwetend en maakt zelf geen onderdeel van het verhaal uit. Het verhaal bestaat grotendeels uit vertellerstekst. Af en toe staan er stukken personagetekst in het verhaal, altijd in de vorm van citaten uit andere literaire en journalistieke teksten.

3. Theoretisch kader

In paragraaf 2.1 wordt literaire non-fictie als genre besproken en de voorgeschiedenis van het fenomeen. In paragraaf 2.2 wordt het principe van de imagologie uitgelegd en wordt er een schets gegeven van stereotyperingen van Nederland, Duitsland en Amerika.

3.1 Literaire non-fictie

3.1.1 Literaire non-fictie als genre

Laura van Dee onderzocht voor haar eindschrijft van de master Redacteur/editor aan de Universiteit van Amsterdam het fenomeen literaire non-fictie. Na haar onderzoek kwam zij tot de conclusie dat literaire non-fictie strikt genomen geen genre is, maar een samenvoeging van de al bestaande literaire categorieën literaire journalistiek (met het reisverhaal en literair essay), de biografie en het egodocument. Deze categorieën an sich zijn eeuwenoud, maar de ontwikkeling waarbij deze categorieën overkoepelend als genre worden aangeduid is relatief jong. Het begrip is in de jaren negentig geïntroduceerd in de Nederlandse literaire wereld (van Dee, 2008, 110). Inmiddels lijkt het begrip geaccepteerd en geïnstitutionaliseerd te zijn als genre. Vele literaire uitgeverijen hebben een literaire non-fictie afdeling, auteurs van literaire non-fictieboeken kunnen literaire prijzen ontvangen en in literaire tijdschriften worden artikelen aan de ontwikkeling van het genre gewijd. In die artikelen wordt voornamelijk de literariteit en de feitelijkheid van het genre bediscussieerd.

Zo bespreekt Bertram Mourits in het artikel 'Waar gebeurd is wel degelijk een excuus. De grenzen van literaire non-fictie' in *De Revisor* de literariteit van het genre (2008):

Boeken die 'als een roman lezen' maar toch een 'waar gebeurd verhaal' vertellen. (...) Anders gezegd: aan – vorm en formulering van de – zinnen is even veel aandacht besteed als aan die van een roman. (...) Gevonden en gereconstrueerde feiten worden gepresenteerd op een manier die in geschiedschrijving niet is toegestaan: alsof de lezer erbij is, compleet met beschrijvingen van uiterlijkheden en dialogen. Een beetje uit de bronnen, een beetje van de auteur, dat is literaire non-fictie. Dat 'beetje van de auteur' maakt de boeken toegankelijker dan ze op grond van slechts het onderwerp zouden zijn geweest. (Mourits, 2008, 8;9;10)

Herkenbaarheid en leesbaarheid lijkt volgens Mourits de kern van literaire non-fictie, niet het prestige van de literatuur. Hij betoogt dat literaire non-fictie niet vernieuwend is, maar vooral opgebouwd volgens laat negentiende-eeuws realistisch/naturalistisch stramien (Mourits, 2008, 12). Hiermee zal Mourits waarschijnlijk hebben bedoeld dat de stijl zich niet zozeer meer vernieuwde. Het fenomeen literaire non-fictie als genre is namelijk wel iets nieuws, alleen komen in de boeken zelf al bestaande stijlen en tradities samen die een lange voorgeschiedenis hebben. Dat de stijl van literaire non-fictieverhalen zich niet verder ontwikkelt en fictionele literatuur wel lijkt door het journalistieke karakter te verklaren. Waar de literatuur zich continu vernieuwt en vervreemding en complexiteit doel zijn, moest de non-

fictie nog altijd op waarheid gebaseerd zijn en helderheid verschaffen. Het zijn dan ook de in de verhalen verwerkte literaire technieken die het gebruik van de term 'literair' rechtvaardigen.

Literaire non-fictie verkrijgt ook op een andere manier het predicaat literatuur dan literaire fictie. Waar de literaire waarde van een fictionele tekst geen inherente eigenschap is, maar onderhevig aan de literatuuropvatting, wordt bij literaire non-fictie veel meer door de uitgeverij bepaald wanneer iets literaire non-fictie is of niet (Van Dee, 2007, 13). Elk boek krijgt namelijk een NUR-code (de Nederlands-talige Uniforme Rubrieks Indeling) waarmee het genre wordt aangegeven. Wanneer een uitgeverij een boek de code 320 (literaire non-fictie algemeen) geeft, nemen literaire instituties deze genreaanduiding over en wordt het boek *geframed* als literair. Voor literaire fictie bestaat ook een NUR-code, maar deze code lijkt in veel mindere mate de literaire waarde te bepalen. Bij literaire fictie bepalen meerdere literaire instituties de literaire waarde die een boek krijgt. Literaire instituties als uitgeverijen spelen natuurlijk een rol, maar vooral de literaire kritiek en boekhandels bepalen of een boek het predicaat 'literair' verdient. De NUR-code voor literaire fictie lijkt dan ook minder bepalend te zijn dan de NUR-code voor literaire non-fictie.

Literaire non-fictie is dus vooral een overkoepelende en aansprekende term waarmee een boek helder kan worden gecategoriseerd en een duidelijke plaats in de markt krijgt. De lezer weet dat hiermee een boek wordt bedoeld dat leest als een roman, maar waar een waargebeurd verhaal in wordt verteld. Dit waargebeurde verhaal kan zowel een interview als een reportage, reisverhaal, literair essay, biografie of egodocument (een autobiografische tekst) zijn. Illusterend is hoe Annejet van der Zijl wordt gelabeld als literaire non-fictieschrijver, terwijl zij nagenoeg alleen maar historische biografieën heeft geschreven.

3.1.2 Voorgeschiedenis van het genre

Zoals besproken in paragraaf 2.1 vormen de literaire journalistiek, de biografie en de egodocumenten samen het genre literaire non-fictie. In deze paragraaf wordt de voorgeschiedenis van de literaire journalistiek en de biografie besproken. De focus ligt hierbij op de ontwikkelingen in Nederland, omdat het onmogelijk en irrelevant is om de ontwikkelingen van over de hele wereld te beschrijven. Buitenlandse ontwikkelingen worden meegenomen in de bespreking als een bepaalde ontwikkeling in Nederland hiermee is te verklaren. Omdat er geen egodocumenten in het werk van Van der Zijl aan bod komen, laat ik de bespreking van die categorie buiten beschouwing.

3.1.2.1 Literaire journalistiek

Hoewel de term 'literaire non-fictie' relatief kort geleden in gebruik is genomen, zijn niet-fictieve teksten die literaire kenmerken bevatten er altijd geweest. Geert Mak noemt dit soort verhalen zelfs het begin van de journalistiek:

Het verschijnsel is echter veel ouder dan de terminologie, zelfs ouder dan kranten en drukpersen. De vertellende oom, die terugkeert van een verre reis, dat was het begin van de journalistiek, en iedere goede krant draagt nog steeds iets van die vertrouwde verteller met zich mee.

Nog tot het begin van deze eeuw waren de scheidslijnen tussen literatuur en journalistiek vaag en dun. (...) Film en fotografie bestonden nog nauwelijks en het publiek dat zich een beeld van een veldslag, een brand of een koninklijk bezoek wilde vormen was volledig afhankelijk van de beeldende kracht van het verhaal van de eenvoudige dag- of weekbladverslaggever. Journalisten werkten vaak ook als literator. (Mak, 1993, 137)

Literaire journalistiek is er in zekere mate altijd al geweest, maar de traditie leek eind negentiende eeuw voor het eerst echt vorm te krijgen, toen schrijvers gebeurtenissen in hun boeken gingen beschrijven die daadwerkelijk waren gebeurd; schrijvers gingen journalistieke elementen verwerken in hun boeken. De naturalistische poëtica is hierbij invloedrijk geweest en inspireerde vele journalisten. Uitgangspunt van het naturalisme is het beschrijven van de werkelijkheid zoals die echt is, in plaats van de wereld te idealiseren of als schrijver moraliserend op te treden (Van Boven en Kemperink, 2012, 112). De naturalistische visie ging dan ook uit van de vooronderstelling dat de werkelijkheid objectief waarneembaar is (Van Boven en Kemperink, 2012, 110). Voorbeelden zijn de schrijver Émile Zola die het reisverhaal *Lourdes* (1894) schreef en Gustave Flaubert die journalistieke verslagen verwerkte in zijn roman *l'Education Sentimentale* (1869) (Mak, 1993, 138). In Nederland ontstond de sociale reportage, waarin journalisten situaties, personen of buurten schetsten. Hierbij vereenzelvigden de journalisten zich met de mensen om zo goed mogelijk verslag te kunnen doen, wetende dat een reportage altijd wordt gekleurd door de waarnemer (Ceelen en van Bergeijk, 2007, 16).

Rond de jaren twintig van de vorige eeuw kwam de nadruk op onpartijdige, objectieve journalistiek te liggen, mede omdat de journalistiek professionaliseerde. Gelijkzeitig ontstond in de literatuur de nieuwe zakelijkheid, waarbij ook het weergeven van een objectieve werkelijkheid het doel was (Van Boven en Kemperink, 2012, 16). In de jaren zestig ontstond in reactie op deze zakelijkheid een tegenbeweging van Amerikaanse journalisten die het nieuws indringender en meeslepender wilde beschrijven. Deze behoefte ontwikkelde zich tot een nieuwe journalistieke stroming: *The new journalism*. Literatuurwetenschapper John Hollowell beschrijft in *Fact and Fiction* (1977) de twee grootste veranderingen in de journalistiek sinds *The new journalism*.

De eerste verandering betreft de relatie van verslaggevers tot mensen en de gebeurtenissen die de journalist beschrijft. Eerst stond objectiviteit centraal, waarbij twee kanten van het verhaal verteld moesten worden en de verslaggever geen waardeoordelen en emotioneel gekleurde adjectieven mocht gebruiken voor zijn rapportage. De nieuwe journalist beschrijft juist zijn subjectiviteit en persoonlijke reactie op de gebeurtenissen en de personen waarover hij schrijft. De journalist streeft zo, door de eigen positie te onthullen, naar een hogere vorm van objectiviteit. De journalist probeert de mythe dat een verslag objectief kan zijn te doen verdwijnen, door de eigen vooroordelen te erkennen (Hollowell, 1977, 22).

De tweede verandering betreft het feit dat de vorm, stijl en taal van het nieuwsverhaal zijn getransformeerd. De journalist probeert de gebeurtenis te reconstrueren en schrijft een verhaal, in plaats van feiten en quotes te vermelden (Hollowell, 1977, 25). Hiervoor gebruikt de journalist literaire technieken die in korte verhalen en romans worden gebruikt en streeft naar een duidelijke eigen stem en toon. De journalist wil zo de lezer ook op emotioneel vlak bij het verhaal betrekken (Ceelen & van Bergeijk,

2007, 14). Auteurs leven zich hierbij uitgebreid in en dompelen zich maanden, soms jaren onder in de leefwereld van hun onderwerpen. In de tijd voor de nieuwe journalistiek moest de werkelijkheid benaderd worden met nadruk op harde, objectieve, verifieerbare gegevens. Hierbij was het doel in zo weinig mogelijk woorden zo veel mogelijk informatie snel, helder, overzichtelijk en zo objectief mogelijk aan de lezer over te brengen. (Mak, 1993, 139).

Nederlandse journalisten ontdekten de vernieuwingen in de Amerikaanse journalistiek al snel en gingen ook experimenten met de nieuwe stijl. Journalisten van *Het Parool* lieten zich bijvoorbeeld inspireren door het Amerikaanse weekblad *The New Yorker* en schreven interviews niet meer in dialoog-, maar in monoloogvorm. Het interview werd zo meer een portret, waarbij de journalist eigen woorden gebruikte om tot de kern van het karakter van de geïnterviewde te komen. In de jaren zestig werd ook steeds meer nagedacht over de objectiviteit van journalistiek. Het taboe op 'ik' begon langzamerhand te verdwijnen en er werden steeds meer reportages gepubliceerd die het midden hielden tussen een reportage, reisverslag, essay en persoonlijke beschouwing (Ceelen & van Bergeijk, 2007, 17). Een reportage opgeschreven als een literair verhaal met scènes en dialogen werd het nieuwe ideaal.

Vanaf de jaren zeventig werd er steeds minder ruimte vrijgemaakt voor grote literair-journalistieke projecten. Mede daarom werd in 1990 het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten opgericht door Geert Mak, Hans Maarten van den Brink en Emile Fallaux. De doelstelling van het fonds is: 'Financiële steun verlenen aan journalistieke projecten van bijzondere kwaliteit, die zodanig tijdrovend van aard zijn en/of anderszins zodanige inspanning vergen dat zij naar verwachting zonder financiële steun niet tot stand zullen komen' (van Exter en Pauw, 1994, 3). De literaire journalistiek kon volgens de oprichters zo een heropleving krijgen, omdat journalisten met een bijdrage van het fonds meer tijdrovende stukken konden schrijven, die vaak uitmondde in boeken.

In *Tussen journalistiek en literatuur*, een rapport ten behoeve van de toenmalige Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur worden de eerste jaren van het fonds geëvalueerd, aangezien het fonds destijds door het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur werd gesubsidieerd. In het rapport staan kanttekeningen bij het Evaluatierapport van de Commissie van Cuilenburg. Dit rapport bevat de stelling dat journalistiek in boekvorm niet tot echte journalistiek gerekend kan worden: 'Alleen "snelle" media als kranten en weekbladen en radio- en tv-omroepen verzorgen in de visie van de commissie journalistieke publicaties. Volgens de evaluatiecommissie is een boekpublicatie als "journalistiek produkt" een "contradictio in terminis" (van Exter en Pauw, 1994, 1).' Het fonds antwoordt op deze stelling dat de projecten die mogelijk worden gemaakt door hun subsidies juist vaak leiden tot boeken, omdat er alleen dan genoeg tijd en geld is voor een omvangrijk product. Het fonds lijkt er dus aan bijgedragen te hebben dat het literaire non-fictie zich als boekengenre kon ontwikkelen in Nederland. In dezelfde tijd, begin jaren negentig, is het concept dan ook in de Nederlandse literaire boekenwereld geïntroduceerd.

3.1.2.2 De biografie

In basis is een biografie een beschrijving van iemands leven. De biografie bevat doorgaans weinig personages en een langere periode wordt beschreven. De biografie kent een lange voorgeschiedenis

en is volgens wijlen historicus Jan Romein zelfs het oudste literaire en historiografische genre: 'De biografie of levensbeschrijving van individuele mensen in haar meest rudimentaire vorm is het oudste genre niet alleen van de historiografie of geschiedschrijving, maar zelfs van de literatuur in het algemeen' (Romein, 1946, 14).

In de ontwikkeling van het genre beschrijft neerlandicus Jan Fontijn in *De Nederlandse schrijversbiografie* dat er grofweg drie fases te onderscheiden zijn. De eerste fase is die van de klassieke biografie. Deze fase begint in de oudheid en eindigt in de achttiende eeuw. In klassieke biografieën worden voornamelijk doelstelling, werkwijze en opvattingen van een persoon beschreven. Hierbij gaat de auteur niet op zoek naar psychologie hierachter. Het mensbeeld van de auteurs was destijds statisch, men ging er destijds van uit dat menselijk gedrag onveranderlijk was (Fontijn, 1992, 14). De bekendste oudste klassieke biografieën zijn de *Bioi paralleloï*, ofwel de *Parallele levens* van Plutarchus. In deze teksten, die 100 jaar na Christus zijn geschreven, vergelijkt Plutarchus de levens van bekende Romeinen met die van bekende Grieken (van Dee, 2008, 45). Zijn doelstelling was moralistisch, Plutarchus wilde met de levensbeschrijvingen goede en slechte voorbeelden geven. De receptuur van de klassieke biografie bleef eeuwenlang vrijwel onveranderd. Zo is er de Nederlandse schrijversbiografie *Het leven van Carel van Mander* uit 1617. In deze biografie wordt de levensloop en het werk van Carel van Mander beschreven. De beschrijving bevat dramatische scènes, anecdotes en gezegden en de biografie lijkt voornamelijk een moralistisch en didactisch doel te hebben. De biografieën uit eind zeventiende eeuw zijn vooral lovend. Biografieën door bijvoorbeeld Hooft en Vondel zijn voornamelijk lijkredes, waarin een idealiserend beeld van de overledene wordt gegeven (Fontijn, 1992, 15). In de achttiende eeuw wordt de biografie steeds populairder, waarschijnlijk door de toenomen behoefte aan realisme. Ook werden er niet alleen meer biografieën geschreven over helden, het leven van andere boeiende, controversiële figuren als kunstenaars en avonturiers werd in de achttiende eeuw ook interessant gevonden.

De tweede fase is die van de romantische biografie, die is ontstaan eind achttiende eeuw. In de romantische biografie wordt meer aandacht besteed aan de innerlijke ontwikkeling van de hoofdpersoon en aan nauwkeurig bronnenonderzoek. Een overgang vindt plaats van de eenvoudige, lovende biografie naar een meer kritische en diepgaande biografie (van Dee, 2008, 47). Het statische wereld- en mensbeeld begon te verdwijnen en maakte plaats voor het idee dat de wereld en de mens veranderlijk zijn. Door deze nieuwe overtuiging kwam er ook steeds meer aandacht voor het begrijpen van de mens als individu en de ontwikkelingen die een mens doormaakt. Deze ontwikkeling is goed terug te zien in de biografieën van die tijd, maar ook in de opkomst van het dagboek, de autobiografie en de brief (Fontijn, 1992, 22). Het dagboek, de autobiografie en de brief waren nuttige bronnen voor de biografie en werden een belangrijke basis voor auteurs van biografieën. Goed onderbouwde teksten met behulp van bronnenonderzoek en verantwoording werden eind achttiende eeuw ook steeds belangrijker gevonden. De opkomst van het positivisme, dat ervan uitgaat dat zintuiglijke waarneming de basis is van kennis, en de opkomst van het naturalisme, het beschrijven van de werkelijkheid zoals die echt is, droegen hieraan bij. De biografie ontwikkelde zich zo ook steeds meer tot een wetenschappelijk genre (Fontijn, 1992, 25). Toch stond er in veel biografieën nog steeds de idealisering centraal en was het doel van veel biografieën om een romantisch beeld te geven van het leven en de persoonlijk-

heid van een 'held'. De biografie ontwikkelde zich zo in twee enigszins tegenstrijdige richtingen, was idealiserend en romantiserend, maar ook feitelijk (Fontijn, 1992, 27).

In de tweede helft van de twintigste eeuw brak de fase van de moderne biografie aan, waarin de biografie zich opsplijt in twee richtingen: de wetenschappelijke biografie waarin vooral objectiviteit centraal staat en de literaire biografie, waarin vooral de vorm centraal staat (Fontijn, 1992, 40). Met de wetenschappelijke biografie ging men steeds preciezer te werk, het doel was zo objectief en volledig mogelijk het leven van de hoofdpersoon te beschrijven en verklaren. Tegelijkertijd kwamen er steeds meer geromanceerde biografieën uit. Er ontstond een trend waarbij de vorm van de biografie centraal stond, waar de biograaf plot en literariteit belangrijker vond dan wetenschappelijkheid. Hiermee erkende de biograaf dat een biografie in de eerste plaats een verhaal is, dat een leven nooit echt helemaal te kennen is, alleen de verhalen over een leven.

Veel moderne biografieën zijn een combinatie van de twee richtingen. De moderne biograaf wil zo wetenschappelijk mogelijk te werk gaan, maar realiseert zich ook dat een biografie nooit volledig objectief kan zijn. In de jaren negentig kwam er in Nederland steeds meer aandacht voor wetenschappelijke theorievorming rondom de biografie. Men ging zich verdiepen in de plaats van de biografie in de geschiedwetenschap, de juiste methodologie en andere wetenschappelijke zaken. De biografie is tegenwoordig een tak van de wetenschap: er is een hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie, Hans Renders, en het is mogelijk om te promoveren op een biografie (Van Dee, 2008, 51). Toch bestaat er nog altijd discussie over de biografie als dissertatie en de verhouding tussen wetenschappelijkheid en literariteit, zoals bij de biografie van Jan Wolkers. Onno Blom promoveerde hier in het najaar van 2017 op. De dissertatie werd een jaar eerder afgekeurd, omdat het niet van voldoende academisch niveau zou zijn volgens de commissie. De promotor van Blom, Willem Otterspeer, en Blom zelf hadden een andere opvatting over wat een wetenschappelijke biografie zou moeten bevatten. Een jaar later werd de biografie door een tweede commissie alsnog goedgekeurd (De Veen & Pama, 2017).

3.2 Beeldvorming in literaire teksten

3.2.1 Imagologie

3.1.1.1 De literatuurwetenschappelijke discipline imagologie

Imagologie is een specialisme afkomstig uit de vergelijkende literatuurwetenschap dat bestudeert hoe beeldvorming over naties of volkeren optreedt in literaire teksten (of andere vormen van culturele representatie). In teksten worden regelmatig bepaalde karaktereigenschappen toegedicht aan nationaliteiten, volken en rassen. Dit heeft invloed op de reputatie of het imago van die natie, dat volk of dat ras (Leerssen & Beller, 2007, XI).

Het doel van de imagologie is om de tekstuele strategieën die beeldvormend werken te doorgronden. Met een *image* of 'beeld' wordt in de imagologie een representatie van een groep, etniciteit of natie

bedoeld. De onderzoeker is hierbij niet zozeer geïnteresseerd in het beeld zelf dat wordt gepresenteerd, maar in de manier waarop dit beeld wordt gecreëerd (Leerssen, 2007, 21). Een beeld wordt gevormd door een set van vooroordelen: een vooringenomen oordeel dat niet is gebaseerd op redelijke of feitelijke ervaring (Beller, 2007, 404). Een vooroordeel wordt gevormd door een set van stereotypen: een samengesteld versimpeld beeld dat een vaste vorm aanneemt omdat het steeds herhaald wordt (Beller, 2007, 429). Een stereotype wordt weer gevormd door een set van clichés, dat één versimpeld beeld is dat telkens wordt herhaald (Beller, 2007, 299). Door stereotypen te bestuderen, kan achterhaald worden hoe beelden tot stand komen.

Bij het onderzoeken van beeldvorming moet er altijd rekening gehouden worden met de houding en het perspectief van de auteur. Hoe beelden geïnterpreteerd kunnen worden hangt namelijk af van het perspectief. Leerssen maakt hierin een onderscheid tussen *hetero-images* en *auto-images*, ofwel heterobeelden en autobebelden. Heterobeelden zijn beelden die worden geconstrueerd aan de hand van representaties van een samenleving waar het werk zelf geen onderdeel van is, het is vanuit het perspectief van de beschouwer: een Amerikaanse schrijver geeft in een roman een beeld van Nederland (Leerssen, 2007, 416). Een autobebeld is een zelfbeeld: het laat zien hoe een groep, etniciteit of natie over zichzelf denkt. Ook kan er een uitspraak worden gedaan over hoe een natie denkt dat ze door anderen wordt gezien, dit is een *meta-image* ofwel een metabebeld (Leerssen, 2007, 417).

Deze beelden creëren een imago, maar dit imago kan veranderen door de politieke omstandigheden en de tijd. Zo wordt er in Nederland tegenwoordig anders naar de slavenhandel gekeken dan twee eeuwen geleden. Onder andere hierdoor kunnen tegenstrijdige beelden ontstaan: *counter-images*. Zo kan het dat er over Nederland enerzijds het beeld bestaat van sobere calvinisten, en anderzijds van luidruchtige, lompe feestbeesten. Het collectief van alle beelden samen wordt *imageme* genoemd. Het imageme van een natie is in principe altijd gelaagd en bevat tegenstrijden, omdat de images en counter-images naast elkaar blijven bestaan; het ene beeld vlakkt het andere niet uit. Daarnaast heeft elk zelfbeeld een contrasterende achtergrond nodig om erachter te komen wat of wie men niet is (Leerssen, 2015, 114). Hierin schuilt de veronderstelling dat een natie een gedeelde identiteit heeft. De Amerikaanse antropoloog en politicoloog Benedict Anderson beschreef in zijn boek *Imagined Communities* het principe dat de identiteit van elke natie een gedeelde, geconstrueerde, ofwel *imagined* identiteit is (Anderson, 2006, 6). Het idee van een gedeelde identiteit is geconstrueerd in onze hoofden. Deze gedeelde identiteit is begrensd: er is een grens tussen wie men wel en niet tot die *imagined community* schaaft. Het zelfbeeld van elke natie is tevens antagonistisch, wat inhoudt dat elke natie beter denkt te zijn dan andere naties of volkeren (Leerssen, 2007, 115). Leerssen noemt dit 'universeel exceptionalisme': 'Ten gevolge van het nationale denken definieert elke natie zich in die aspecten waarin ze van anderen verschilt; elk volk vindt zichzelf uniek en beseft niet dat elk ander volk dat ook van zichzelf vindt' (Leerssen, 2015, 118).

3.1.1.2 Totstandkoming van de discipline imagologie

Samenlevingen hebben een eigen cultuur: het geheel aan gewoonten en (gedrags)regels van zo'n samenleving. Ontmoetingen tussen mensen van die verschillende samenlevingen zijn ontmoetingen met 'anderen', mensen die met andere gewoontes en gedragsregels leven. Deze ontmoetingen met

'de Ander' zijn altijd onderworpen aan selectieve perceptie: een mens kan iemand van een ander volk, stam, ras of samenleving niet objectief bekijken, maar is hierbij altijd beïnvloed door de eigen cultuur (Beller, 2007, 7). Mensen zijn namelijk zelf niet in staat om op het moment zelf al een onderscheid te maken tussen primaire ervaringen en door cultuur gekleurde percepties: alles wat afwijkt van de eigen patronen en gewoontes wordt daarom al snel gezien als raar, abnormaal en eigenaardig. Deze ethnocentrische registraties van culturele verschillen hebben geleid tot de algemene gedachte dat, net als bij individuen, verschillende samenlevingen allemaal eigen specifieke bijzonderheden en karaktereigenschappen hebben (Leerssen, 2007, 17). Deze culturele verschillen zijn ook vaak in verscheidene teksten beschreven. Tijdens de Renaissance begon de zoektocht naar die specifieke karakteristieken die een bepaalde natie onderscheidt van zijn burens en ging men teksten in dat licht bestuderen (Beller, 2007, 6). In de loop van de negentiende eeuw werd het in kaart brengen en vergelijken van het karakter van naties een wetenschappelijke discipline. Halverwege de twintigste eeuw ontstond hier kritiek op, omdat het nationaal essentialisme (je nationaliteit wordt bepaald door de natie waarin je geboren wordt) en determinisme (je nationaliteit ligt vast) veronderstelt. Men ging deze karakteriseringen nu kritisch analyseren: imagologisch onderzoek.

3.2.2 Context: stereotype beelden van Nederland, Amerika en Duitsland

Naar de naties die in dit onderzoek centraal staan is veelvuldig imagologisch onderzoek gedaan. In de bundel *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters* beschrijven Ellen Krol, Peter Firchow en Manfred Beller stereotype beelden over respectievelijk Nederland, Amerika en Duitsland en hun inwoners. Deze beelden zijn voornamelijk onderzocht in literaire teksten, maar ook in andere media.

Het is relevant om van deze naties context te geven aan de hand van eerder imagologisch onderzoek, omdat dit de geboortelands zijn van de hoofdpersonen in de drie boeken die in deze scriptie worden onderzocht. Gerard Adriaan Heineken staat centraal in *Heineken*, hij is geboren in 1841 en overleden in 1898, beide in Amsterdam, Nederland. De hoofdpersoon van *De Amerikaanse prinses* is Allene Tew, zij is geboren in 1872 in Janesville, de Verenigde Staten en overleden in 1955 in Utrecht, Nederland. Bernhard van Lippe-Biesterfeld, de hoofdpersoon in *Bernhard*, is geboren in 1911 in Jena, Duitsland en overleden in 2004 in Utrecht, Nederland.

3.2.2.1 Nederland

De **Nederlandse opstand** tegen Spanje in de zestiende eeuw is cruciaal geweest voor zowel de reputatie en het zelfbeeld van de Nederlandse natie die eruit voortkwam (Krol, 2007, 142). De Opstand was deels gebaseerd op religieuze motieven en deels omdat het volk geen heerser tolereerde die zijn onderdanen onderdrukte en tiranniseerde in plaats van beschermde. Zo komt in onderzoek naar voren dat Nederlanders een sterkere affectiviteit voelen met verzet tegen autoriteit dan met autoriteit zelf. Dat Nederland alleen dictatorschap heeft ervaren in de handen van buitenlandse heersers, en nooit van iemand uit het land zelf, heeft het politieke leven in Nederland sterk beïnvloed. Het land ziet zich-

zelf als beschaafd en burgerlijk en de identificatie van de burgers met de natie is omvangrijk en diepgeworteld (Krol, 2007, 144).

De republiek kwam tevens mondiaal op de kaart te staan door de opstand, want nog nooit had een volk zich aan een heerser onttrokken. De buurlanden waren aanvankelijk opgetogen over de Opstand, maar dit sloeg om toen de Nederlanders in hun ogen dominanter en brutaler werden. In het concurrerende Engeland werden rijke Nederlandse kooplieden bijvoorbeeld afgeschilderd als onbetrouwbare en hebzuchtige handelaren (Krol, 2007, 143). De Nederlanders kwamen daarnaast bekend te staan om hun gewoonte om eindeloos te onderhandelen over politieke verschillen en politieke kwesties (Krol, 2007, 144).

In de achttiende eeuw merkten buitenlanders op dat Nederlanders een enorme drang hadden om de natuur te controleren, vooral om **controle over het water** te hebben: polders en zelfgegraven kanalen karakteriseerden het landschap. Er ontstond een heterobeeld van de Nederlander met een enorme hang naar schoonheid en ordelijkheid. De technische prestatie van landdrooglegging en de strijd tegen het water werd bewonderd. Een illustratie is het – door een Amerikaanse geschreven en voornamelijk in Amerika bekende en beroemde – verhaal van Hansje Brinker, die het land behoeftte voor een overstroming door zijn vinger in de dijk te stoppen (Krol, 2007, 143).

In de vroege negentiende eeuw vielen de Nederlanders terug op de nalatenschap en de **Calvinistische morele filosofie** van de zeventiende eeuw. Nederlanders waren trots op hun vredelievendheid, huiselijkheid en gevoelige karakter. Ook ontstond er een cultuur van 'schaamte voor de rijken'. Hoewel de opstand er voor zorgde dat de republiek welvarend kon worden, kon er met rijkdom niet gepocht worden; de opstand was deels om religieuze motieven ontstaan. Daarnaast is de Romantiek in Nederland nooit echt van de grond gekomen, terwijl de traditie van het realisme tot in de twintigste eeuw nog te zien bleef (Krol, 2007, 143). In Duitse literatuur werd Nederlands pacifisme geïdealiseerd, net als de pragmatische mentaliteit die de Nederlanders zouden hebben.

In Nederland is het stereotiepe **contrast tussen Noord en Zuid** te zien: de katholieke zuiderling werd gezien als onstuimig en Bourgondisch, in contrast tot de meer sobere en moralistische noorderling die meestal protestants was (Krol, 2007, 143).

3.2.2.2 Amerika

De Franse dichter Baudelaire schreef dat het volk in de Verenigde Staten midden negentiende eeuw bestond uit 'één grote brok van barbarisme, verlicht door olie' (Firchow, 2007, 90). Met deze barbaren bedoelde Baudelaire immigranten, barbaren die alleen technologie en geld zouden aanbidden. De *native* Amerikaan werd daarentegen overwegend positief neergezet in romans van die tijd, voornamelijk als nobele indianen. Dit **positieve heterobeeld van de oorspronkelijke Amerikaan** is tot op heden blijven voortbestaan. Daarnaast staat Amerika bekend als **immigrantenland**: een etnische en raciale smeltkroes. Voor de onafhankelijkheidsoorlog had dit beeld vooral negatieve associaties, maar na de onafhankelijkheidsoorlog werd het auto- en heterobeeld van Amerika als immigrantenland positiever.

In de negentiende eeuw stonden de Verenigde Staten bekend om de **magische rijkdom** die er zou zijn. Noord-Amerika werd gezien als fortuinlijker dan het oude Europa, maar ook als het land van miserabele misstanden, zoals de slavernij. Na de burgeroorlog en het einde van de slavernij werd het idee dat de Verenigde Staten 'beter' zou zijn dan Europa marginaal. Tegen die tijd waren veel Europese schrijvers de Verenigde Staten meer gaan zien als een dystopie dan een utopie. Europese intellectuelen als Nietzsche schreven dat Amerikanen hopeloos verslaafd waren geraakt aan geld (Firchow, 2007, 92).

In de twintigste eeuw veroverde de Amerikaanse **populaire cultuur** de wereld. In de Hollywoodfilms van de twintigste eeuw werd een populair beeld verspreid van Amerika als de plek van '**de Amerikaanse droom**': de mentaliteit dat je alles kan worden wie je wilt zijn. Het gezin met een groot huis met oprit en garage in een door witte mensen bewoonde buitenwijk werd ook een standaard, stereotiep beeld (Firchow, 2007, 92). Dit beeld werd en wordt afwisselend zowel positief als negatief in Amerikaanse en buitenlandse media gepresenteerd.

3.2.2.3 Duitsland

In de oudste omschrijving van een Duitser wordt al verwezen naar de voorliefde voor oorlog. De omschrijving komt van een Romein die 'de Duitser' omschreef als robuust, blond, dapper in oorlogen, kuis naar vrouwen toe en met een neiging tot veel drinken. Verder bestaat er het beeld van de Duitsers als sterk, oorlogszuchtig, onbeschaafd en vraatzuchtig, zoals staat beschreven in Dantes *De goddelijke komedie* (Beller, 2007, 160). Na de Frans-Russische oorlog ontstond een beeld van Duitsland als industriële en militaire macht dat in positieve termen werd omschreven, maar dit sloeg om na de twee grote wereldoorlogen: Duitsland was belast met het nalatenschap van het Naziregime. Dit negatieve beeld van de **militaristische Duitser** met een gebrek aan persoonlijke intelligentie werd voortgezet in Italiaanse komedie, Engelse sitcoms en Engelse en Franse cartoons (Beller, 2007, 160).

In de zeventiende en achttiende eeuw begonnen reizigers, filosofen en dichters het Duitse karakter te bestuderen en erop te reflecteren. Dichters prezen in hun verzen 'Duitse' deugden als loyaliteit, oprechtheid, kracht en moed. Ook de eensgezindheid en vriendschap tussen alle Duitsers en hun liefde voor het vaderland werden geprezen. In de romantiek ontstond er uiteindelijk het positieve beeld van **Duitsland als land van de poëten en filosofen**, zowel een hetero- als een autobeacht. Dit beeld werd graag en veel benoemd in autobeachten, net als de lofuitingen op de Duitse taal (Beller, 2007, 161).

In de zeventiende en achttiende eeuw ontstond in Duitsland een harmonieus en patriottisch ideaal dat in stand werd gehouden door het contrasterende beeld dat van de buurlanden bestond. Vooral de grote **concurrent Frankrijk** speelde hierbij een rol. Fransen werden door Duitsers gezien als immoreel, voluptueus, vals en laf. De Fransen zagen Duitsers daarentegen als onbeschaafd en onbeschoft. In de negentiende eeuw ontwikkelde in Frankrijk een erg negatief beeld van ruige, onbeschaafde Duitsers. Beide beelden intensiverden gedurende de Franse Revolutie, de napoleontische tijd en de twee wereldoorlogen (Beller, 2007, 162).

Met bovenstaande omschrijvingen is geprobeerd in grote lijnen een overzicht te geven van de enorme hoeveelheid onderzoek die er naar beeldvorming van naties, volkeren en rassen is gedaan.

4. Onderzoeksmethode

In dit hoofdstuk komen eerst de theoretische beginselen en concepten van de methode aan bod. Vervolgens wordt de corpusselectie besproken en tot slot het analysemodel.

4.1 Functionele pragmatiek

Binnen de wetenschappelijke discipline Interculturele communicatie is eerder onderzoek gedaan naar beeldvorming door het analyseren van Nederlandse persberichten. Een voorbeeld is de masterscriptie 'Polen zijn ook maar mensen' van Paulina Woloszyn (2017). Eerder hebben El Farissi (2008), Langehaar (2008), van den Berg (2009) en Boruta (2015) eenzelfde soort onderzoek gedaan voor hun masterscriptie en Woloszyn baseerde haar onderzoek hierop. Woloszyn deed onderzoek naar het beeld van Polen in Nederlandse persberichten rondom de toetreding van Polen tot de Schengenruimte in 2007 en de lancering van het PVV-meldpunt in 2012. Het uitgangspunt voor de analyse van de krantenartikelen in haar onderzoek was de functionele pragmatiek. In navolging van deze onderzoeken is ook in dit onderzoek gekozen voor de functionele pragmatiek als uitgangspunt voor de analyse.

4.1.1 Functioneel-pragmatisch onderzoek

Functionele pragmatiek is een subdiscipline binnen de linguïstiek die in de jaren zeventig van de twintigste eeuw is ontwikkeld door Konrad Ehlich en Jochen Rehbein. Bij deze benadering wordt er niet naar de vorm van taal gekeken, maar naar de functie ervan. Taal wordt namelijk niet alleen gebruikt om iets over de werkelijkheid te zeggen, maar ook om in die werkelijkheid te kunnen handelen en daarmee die werkelijkheid te kunnen veranderen (Houtkoop en Koole, 2000, 130). Houtkoop en Koole beschrijven in *Taal in actie* waarom talig handelen een vorm van maatschappelijk handelen is: 'Het handelen *in* de werkelijkheid en het veranderen van die werkelijkheid maakt handelen tot maatschappelijk handelen en talig handelen tot een vorm van maatschappelijk handelen' (Houtkoop en Koole, 2000, 130). Veel taalhandelingen zijn gestandaardiseerd en cultureel bepaald: veel mensen in Nederland zullen bijvoorbeeld begrijpen wat de caissière bedoelt met: 'Spaart u ook zegels?', terwijl dit in andere landen ongebruikelijk is. De functionele pragmatiek stelt zich ten doel na te gaan hoe deze gestandaardiseerde handelingsvormen bijdragen aan het instandhouden en veranderen van de maatschappij waarbinnen die handelingsvorm functioneert en wat de maatschappelijke consequenties zijn van het vanzelfsprekende karakter van talige handelingsvormen (Houtkoop en Koole, 2000, 132). Zodoende heeft de functionele pragmatiek twee doelen:

'In de eerste plaats wil de functionele pragmatiek een *reconstructie* maken van de taalhandelingskennis van de actanten (...) In de tweede plaats wil de functionele pragmatiek vaststellen hoe deze vanzelfsprekendheden bijdragen aan het in stand houden of veranderen van de maatschappij waarbinnen de communicatie plaatsvindt (Houtkoop en Koole, 2000, 132).'

Door te reconstrueren hoe iemand een vanzelfsprekende taalhandeling uitvoert, kunnen vanzelfsprekende elementen en structuren blootgelegd worden. Zo is er functioneel-pragmatisch onderzoek gedaan naar arts-patiëntcommunicatie: hoe een gesprek tussen arts en patiënt verloopt kan immers gevolgen hebben voor hoe de patiënt gebruikt maakt van de medische voorzieningen en op grote schaal kan dit gevolgen hebben voor de maatschappij.

Door taalhandelingen in corpus, bestaande uit bijvoorbeeld gesprekken, verslagen of verhalen, te analyseren kunnen systemen en structuren worden blootgelegd. Zo legde Woloszyn in haar scriptie kennisstructuren bloot: systemen met een verzameling van kennis over een bepaald begrip (El Farissi, 2008). El Farissi ontwikkelde in haar scriptie een analysemodel om kennisstructuren te identificeren. In een corpus bestaande uit krantenartikelen zocht ze naar eigenschapswoorden en -eenheden, die ze vervolgens kwantificeerde en categoriseerde. Die categorisering bracht vervolgens een aantal kennisstructuren voort (El Farissi, 2008, 2). Woloszyn heeft in haar onderzoek op een vergelijkbare kwantitatieve wijze kennisstructuren weten te destilleren uit een corpus bestaande uit krantenartikelen.

Het eigenschapswoord verschaft inzicht in kennisstructuren, omdat zij een benoemende functie vervullen en aan de oppervlakte waarneembaar zijn (El Farissi, 2008, 17). Eigenschapswoorden en -eenheden bieden zo een mogelijkheid om inzicht te verkrijgen in hoe naties, volkeren en rassen worden gekarakteriseerd in teksten: beeldvormende uitspraken.

De Elektronische Algemene Nederlandse Spraakkunst (E-ANS) omschrijft een eigenschapswoord als een betekenis categorie binnen het adjectief, een woord dat een nadere bijzonderheid van zelfstandigen aangeeft (ANS, geraadpleegd 3 augustus 2018). Met een eigenschapswoord wordt een bijzonderheid aangeduid die niet aan bepaalde omstandigheden gebonden is (E-ANS, geraadpleegd 2018). In andere woorden is een eigenschapswoord een omschrijving die informatie geeft over het woord waar het naar verwijst. Volgens de ANS kan men onderscheid maken in drie subcategorieën: 'adjectieven die een zintuiglijk of fysisch waarneembare eigenschap aangeven, waaronder vorm en kleur', 'adjectieven die een gedachte, eigenschap of een door redenering afgeleide eigenschap noemen' en 'adjectieven die een "typische" eigenschap aangeven, te omschrijven met "eigen aan, behorend tot, afkomstig van + substantief"' (E-ANS, geraadpleegd 2018).

Woloszyn heeft er in haar onderzoek voor gekozen om de definitie van het eigenschapswoord breder te hanteren en niet alleen naar eigenschapswoorden, maar ook naar eigenschapseenheden te kijken: omschrijvingen bestaande uit meer dan één woord (Woloszyn, 2017, 21). In deze casus zullen ook eigenschapseenheden meegenomen worden. In de context van dit onderzoek wordt gezocht naar eigenschapswoorden en -eenheden die verwijzen naar de naties Amerika, Nederland en Duitsland en de inwoners van deze naties, zogeheten kernwoorden.

Uitvoeriger beschrijving van de categorieën van eigenschapseenheden wordt in deze casus buiten beschouwing gelaten, omdat deze casus niet tot doel heeft de eigenschapswoorden en -eenheden heel nauwkeurig te kwantificeren. De functie van de eigenschapswoorden en -eenheden is dat er beeldvormende omschrijvingen mee kunnen worden geïdentificeerd. Een verdere nauwkeurige grammaticale kwantificatie is in deze casus niet van belang, omdat dit niet bijdraagt aan het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Om dezelfde reden zijn bepaalde concepten die betrekking hebben tot

functioneel-pragmatische analyse bewust buiten beschouwing gelaten. Zie Woloszyn (2017) en El Farissi (2008) voor een uitvoerigere en vollediger beschrijving van theoretische concepten waarop de functioneel-pragmatische analyse is gebaseerd.

4.1.2 Functionele pragmatiek en beeldvorming in media

Bij het reconstrueren van het maatschappelijke karakter van taalhandelingen spelen instituties een belangrijke rol: instituties vervullen immers maatschappelijke doelen (El Farissi, 2008, 15). Taalhandelingen vinden plaats binnen instituties (in een arts-patiënt gesprek is dit bijvoorbeeld de institutie gezondheidszorg), die Ehlich en Rehbein opvatten als maatschappelijke apparaten: 'specifieke, maatschappelijk uitgewerkte systemen van verhoudingen tussen maatschappelijke groepen en fracties' (Ehlich en Rehbein, 1993, 124). Hierin zijn twee groepen actanten te onderscheiden, de *agenten*: de functionarissen van maatschappelijke apparaten (zoals de institutie ziekenhuis, de institutie school, de institutie media), bijvoorbeeld de arts en de *cliënten*: de objecten van de activiteiten van de agenten, bijvoorbeeld de patiënt (Ehlich en Rehbein 125;126). In de context van dit onderzoek is Annejet van der Zijl de agent, zijn de lezers de cliënten en behoren de boeken van Van der Zijl tot het 'maatschappelijk apparaat' media.

Met het omschrijven en karakteriseren van naties en volkeren in boeken worden taalhandelingen uitgevoerd die de werkelijkheid en zo de maatschappij kunnen veranderen. Door te onderzoeken wat voor karakterisering er in invloedrijke teksten als de boeken van Van der Zijl worden geformuleerd, kan er inzicht verkregen worden in hoe taalhandelingen beeldvormend werken.

4.2 Corpuselectie

De gegevens waarnaar ik op zoek ben om de beeldvorming te kunnen onderzoeken zijn de eigenschappen die aan de kernwoorden *Nederland (Amsterdam)*, *Nederlander (Amsterdammer)*, *Holland(er)*, *Amerika*, *Amerikaans(e)*, *Verenigde Staten*, *Duitsland* en *Duits(e)(r)* toegekend worden. Het corpus dat beschikbaar is voor dit onderzoek omvat alle zinnen in *Bernhard*, *Heineken* en *De Amerikaanse prinses* waarin eigenschappen toegekend worden aan één van bovengenoemde kernwoorden, indien deze eigenschappen niet situatiegebonden zijn. Ook als uit de zin duidelijk blijkt dat Nederland, Amerika of Duitsland bedoeld wordt, wordt de zin meegenomen in het corpus. Tussen haakjes zal ter verduidelijking het kernwoord dat ermee bedoeld wordt erachter worden gezet: [Nederland] [Duitsland] [Amerika].

Een eigenschap is situatiegebonden wanneer het kernwoord er in een specifieke situatie mee wordt omschreven. Een voorbeeld van hoe een eigenschapswoord zich verhoudt tot het kernwoord is het volgende:

'Gedurende deze hectische uren en dagen in Nederland moet Bernhard al hebben beseft dat hij er, behalve een adorerende echtgenote, ook een volstrekt idolaat en minstens zo *wereld-*

vreemd volk bij zou krijgen' (Bernhard, 259).

Aan het kernwoord Nederland wordt de eigenschap *wereldvreemd* toegekend. De lezer doet de kennis op over het Nederlandse volk dat het wereldvreemd is. In dezelfde zin is een eigenschapseenheid te zien die situatiegebonden is: *volstrekt idolaat*. Het Nederlandse volk krijgt de eigenschap *volstrekt idolaat* toegeschreven. Deze eigenschap slaat echter niet op het Nederlandse volk an sich, maar op een situatie, namelijk die waarin het Nederlandse volk blij is dat prinses Juliana zich heeft verloofd.

Aangezien in de boeken van Van der Zijl een langere periode wordt beschreven waarin veel ontwikkeling plaatsvindt, is te beweren dat nagenoeg elke eigenschap periodegebonden is. Elke karakterisering slaat immers op een bepaalde periode waarin die een natie zich bevindt. Bij de voorgaande genoemde onderzoeken treedt dit probleem niet op, omdat daar krantenartikelen uit twee afzonderlijke periodes worden onderzocht. Bij het selecteren van het corpus wordt daarom onderscheid gemaakt tussen twee typen situatiegebonden eigenschappen, namelijk situatiegebonden en periodegebonden eigenschappen. Een situatiegebonden eigenschap slaat op één specifieke situatie, zoals het geval is bij bovenstaand voorbeeld: 'een idolaat volk' geeft een omschrijving van het volk in de specifieke situatie van de verloving van prins Bernhard en Juliana. Een periodegebonden eigenschap is te zien in de zin:

'De rentenmark bleef stabiel en het *verarmde Duitsland* transformeerde in een mekka voor Buitenlandse ondernemingen, Britse en Amerikaanse leningen stroomden binnen en de werkgelegenheid explodeerde' (Van der Zijl, 2012, 129).

De eigenschap *verarmd* slaat op kernwoord Duitsland, dat op dat moment in het verhaal een periode van armoede doormaakte. De eigenschap slaat dus niet op een specifieke situatie, maar op een periode.

Aan de hand van de tabellen is het mogelijk om inzicht te krijgen in de eigenschappen die aan bovengenoemde naties en nationaliteiten worden toegekend. Om vervolgens te achterhalen aan wie de eigenschap is toe te schrijven, wordt echter tekstinterpretatie verondersteld. Zoals in 3.1 staat beschreven, is het eerste deel van dit onderzoek, het selecteren en organiseren van de eigenschappen (met als resultaat zeven tabellen, zie bijlage 1) gebaseerd op eerder functioneel-pragmatisch onderzoek naar beeldvorming in krantenartikelen. Om een antwoord te vinden op de tweede hoofdvraag moet de perspectiefname in de zinnen waarin eigenschapswoorden en -eenheden zijn gevonden onderzocht worden. Er moet achterhaald worden wiens visie er in de beeldvormende passages wordt verwoord. Dit kan achterhaald worden door eerst vast te stellen of de passage in vertellerstekst of in personagetekst staat. Personagetekst is te vergelijken met een citaat, het is tekst in de directe rede waarbij woorden of gedachten van een personage letterlijk worden weergegeven. De tekst wordt omsloten door aanhalingstekens. Vertellerstekst is tekst waarin de verteller van het verhaal aan het woord is, de tekst die niet in directe rede staat. Binnen vertellerstekst kan verwarring optreden, omdat de verteller woorden of gedachten van een personage in vertellerstekst kan weergeven (Van Bork, Delabastita, Van Gorp, Verkruijsse, & Vis, 2012). Daarom is het ook belangrijk om te kijken naar wie de focalisator is in de passage. Focalisatie wordt in het *Algemeen Letterkundig Lexicon* als volgt omschreven: 'Focalisatie is de relatie tussen de gepresenteerde elementen en de visie van waaruit deze worden gepre-

senteerd' (Van Bork, Delabastita, Van Gorp, Verkrujssse, & Vis, 2012).

4.3 Analysemodel

Nadat het corpus is verzameld, wordt het corpus onderverdeeld in tabellen. Per boek zal er per kernwoord een tabel worden gemaakt met een overzicht van de aan het kernwoord toegekende eigenschapswoorden en -eenheden en de antwoorden op zeven analysevragen (zie bijlage 1). Om de relatie tussen het kernwoord en de eigenschapswoorden en -eenheden op systematische wijze te analyseren is er een overzicht gemaakt met analysevragen die beantwoord moeten worden. Door de antwoorden op deze analysevragen overzichtelijk in tabellen te weergeven, is het mogelijk om de eigenschappen vervolgens nauwkeurig te interpreteren.

In de tabellen wordt per zin of passage waar eigenschapswoorden of -eenheden in staat of staan antwoord gegeven op de volgende zeven vragen:

1. *Welke eigenschapseenheid staat er in de zin?*

Deze vraag vloeit voort uit de functioneel-pragmatische aanpak die in 3.1 is besproken. Aan de hand van het in kaart brengen van de eigenschapseenheden kan beeldvorming geïdentificeerd worden.

2. *Wat is de volledige zin waar de eigenschapseenheid in staat?*

De volledige zin waar de eigenschapseenheid in staat kan informatie geven die nodig is voor het interpreteren van de eigenschapseenheid.

4. *Waar in de tekst staat de eigenschapseenheid?*

De plaats in het verhaal waar de eigenschapseenheid in staat kan ook informatie bevatten die nodig is voor het interpreteren van de eigenschapseenheid.

5. *Over welke periode in de geschiedenis gaat de passage waar de eigenschapseenheid in staat?*

De periode in de geschiedenis waar de naties Amerika, Nederland en Duitsland zich in bevinden in de zin waar het eigenschapswoord staat, geeft informatie die nodig is voor het interpreteren van de eigenschapseenheid.

6. *Staat de passage in personage- of vertellerstekst?*

Het perspectief van de zin waar de eigenschapseenheid in staat laat zien wiens visie er wordt verwoord in de betreffende zin. Om het perspectief vast te stellen, moet eerst achterhaald worden of de betreffende zin in personage- of vertellerstekst staat.

6. *Wie is de focalisator in de zin?*

Het perspectief van de zin waar de eigenschapseenheid in staat laat zien wiens visie er wordt verwoord in de betreffende zin. Door vast te stellen wie de focalisator is in de zin, kan achterhaald worden wiens visie er wordt verwoord.

7. *Van wat voor soort beeld is er sprake in de zin? (Hetero-/auto-/metabeeld)*

Het is van belang om te weten in welk perspectief het beeld staat, of het een hetero-, auto- of meta-beeld is.

Aan de hand van antwoorden op bovenstaande vragen kunnen de eigenschapseenheden kwalitatief worden geanalyseerd en geïnterpreteerd. In de analyse worden per boek de bijbehorende tabellen besproken. Tabel 1 en 2 horen bij *De Amerikaanse prinses*, Tabel 3 en 4 horen bij *Bernhard* en tabel 5, 6 en 7 horen bij *Heineken*. Per tabel worden de dominante beelden die gevonden zijn en de perspectiefinname besproken: de verhouding tussen hoofdpersoon, verteller en beeldvorming. Voorafgaand aan de inhoudelijke bespreking worden de resultaten genoemd. Aan het eind van de bespreking van elk boek wordt afgesloten met een tussenconclusie.

5. Analyse

5.1 De Amerikaanse prinses

In *De Amerikaanse prinses* zijn 22 zinnen gevonden met 33 eigenschapseenheden over Amerika en Duitsland. Over Amerika zijn in negentien zinnen 28 eigenschapseenheden gevonden. Over Duitsland zijn er in drie zinnen vijf eigenschapseenheden gevonden.

De meeste tekst in het boek is vertellerstekst. Af en toe komt er personagetekst voor in het boek, deze tekst is altijd een citaat van een derde persoon vanuit een authentieke, verifieerbare bron. In de zinnen die onderdeel uitmaken van het corpus komen overigens geen citaten voor. Wel is er regelmatig indirecte rede te zien, waarin het lastig te bepalen wie de focalisator is en het onduidelijk is wiens visie er wordt verwoord: de visie van de verteller of van het personage.

5.1.1 Tabel 1

Tabel 1 bevat de eigenschapseenheden die in het boek *De Amerikaanse prinses* worden toegekend aan Amerika. Er zijn 28 eigenschapseenheden gevonden in negentien zinnen. Alle zinnen zijn vertellerstekst. Achttien van de negentien zinnen bevatten heterobeelden. Sommige zinnen bevatten mogelijk autobebelden, maar dit is door dubbelzinnige focalisatie niet met zekerheid te stellen (zie 4.1.3 voor de bespreking).

5.1.1.1 Ontwikkeling van Amerika

In een aantal omschrijvingen is de ontwikkeling van Amerika terug te zien. In deze passages geeft de verteller context. De verteller plaatst de gebeurtenissen in het leven van Tew in de geschiedenis van Amerika; in het verhaal van hoe Amerika zich in die periode ontwikkelde en veranderde. De verteller is ook focalisator in deze omschrijvingen. De omschrijvingen bevatten daarom heterobeelden.

In deze passages lijkt Amerika een aantal tegenstrijdige eigenschappen toegekend te krijgen, counter-images. Verschillende tijdperken worden vergeleken. Amerika ontwikkelde en veranderde in de periode waarin Allene Tew leefde en dit is terug te zien in de omschrijvingen. Zo wordt in de passage in 1.19 beschreven hoe de houding van Amerika tegenover vreemdelingen tussen 1850 en 1950 is veranderd: 'Het lijkt eerder het gevolg van de sfeer in het door de Koude Oorlog bevangen Amerika. Zo *ruimdenkend jegens vreemdelingen* als de Amerikanen waren geweest tijdens Allene's jeugd, toen het land nog opgebouwd moest worden, zo *xenofobisch* en *intolerant* betoonden ze zich in deze dagen, nu er zoveel welvaart te verliezen was.' Door de woorden 'het lijkt eerder' is te zien dat de verteller de focalisator is. De verteller maakt een interpretatieslag, koppelt hier een situatie – rechtszaken rondom Tews erfenis – aan de algehele sfeer in Amerika destijds.

In 1.10 is ook te zien hoe oud en nieuw Amerika worden vergeleken: 'Na alle *excessen* van de voorgaande decennia hunkerde men naar *de eenvoud en de morele waarden van de pionierssamenleving*'.

gen in het oude Amerika, zoals Allene en Anson die nog in hun jeugd hadden meegemaakt.’ Het is de laatste zin van een hoofdstuk waarin staat beschreven hoe aristocraten vakantiehuizen lieten bouwen op Long Island en hoe het leven daar leek op het leven in de tijd van de pionierssamenlevingen.

In andere passages, waarin de verteller ook focalisator is, staan omschrijvingen die de ontwikkeling van Amerika illustreren. Zoals in 1.3: ‘Nadat de latere Franse premier Georges Clemenceau in 1889 had verkondigd dat Amerika van barbarisme naar hedonisme was gegaan ‘zonder enige beschaving ertussenin’, stelde ze [Mrs. Astor] zelfs een lijst op van de vierhonderd mensen die in haar optiek als een soort Amerikaanse adel golden.’ Clemenceau beschrijft een ontwikkeling die in Amerika heeft plaatsgevonden: van barbarisme naar hedonisme. De verteller schrijft de uitspraak aan Clemenceau toe, waarmee het een heterobeeld van de Franse Clemenceau lijkt. Strikt gezien is het perspectief dubbelzinnig: Clemenceau’s uitspraak staat niet in de bronvermelding weergegeven.

In 1.4 en 1.6 is te zien hoe eigenschappen worden toegekend aan een ‘jong’ en ‘modern’ Amerika. Hiermee verwijst de verteller naar het Amerika van eind negentiende eeuw. Zo wordt in 1.4 ‘het jonge Amerika’ toegeschreven geobsedeerd te zijn door geld: ‘Het jonge Amerika was nu eenmaal *geobsedeerd door geld*, en het publiek was zo onverzadigbaar waar het ging om de details van de levens, huizen en feesten van de rijken dat een kop als ‘Rich Woman Falls Down Stairs – Not Hurt’ zonder moeite de voorpagina haalde.’ In de zin bij 1.6 staat Amerika beschreven als ‘het modern, door patriottisme bezielde Amerika’: ‘De oude *grootmacht Spanje* bleek totaal geen partij voor *het moderne, door patriottisme bezielde Amerika* en binnen enkele maanden was de klinkende overwinning in de Spaans-Amerikaanse Oorlog een feit.’ In tegenstelling tot het *oude Spanje* is Amerika *modern*.

In 1.16 wordt Amerika toegeschreven ‘getransformeerd’ te zijn: ‘Als zoveel luxeactiviteiten was ook zeilen gedemocratiseerd in *het arbeidersparadijs* waarin Amerika zich had getransformeerd.’ De formulering impliceert dat Amerika eerder geen arbeidersparadijs was en dus een ontwikkeling heeft doorgemaakt. In 1.11 wordt ook een ontwikkeling gesuggereerd: ‘Amerika was nu inderdaad ontegenzeggelijk *the greatest nation, het geweldigste land ter wereld*.’ Door het woord ‘nu’ wordt gesuggereerd dat het land eerder niet het geweldigste land van ter wereld was en dat dit een ontwikkeling is.

In de omschrijvingen is te zien dat de verteller beschrijft hoe Amerika veranderde en zich historisch ontwikkelde. De verteller beschrijft een ‘oud Amerika’ dat wordt toegekend *ruimdenkend jegens vreemdelingen, eenvoudig* en *barbaars* te zijn. Ook beschrijft de verteller een ‘jong Amerika’ dat wordt toegeschreven *xenofobistisch, intolerant, hedonistisch, geobsedeerd door geld, door patriottisme bezielde, een arbeidersparadijs* en *the greatest nation, het geweldigste land ter wereld* te zijn.

5.1.1.2 De Amerikaanse droom

Een terugkerend thema in het boek is ‘de Amerikaanse droom’, de mentaliteit van altijd ergens een nieuw begin kunnen vinden en altijd kunnen worden wie je wil zijn. Dit thema is ook terug te zien in de omschrijvingen van Amerika, in de tabel komt het thema vijf keer terug (zie 1.1, 1.9, 1.13 en 1.18 en 1.20). Opvallend is dat de verteller de mentaliteit zowel aan de natie Amerika als aan hoofdpersoon Allene Tew toeschrijft. Hierbij is de focalisatie vaak dubbelzinnig.

In het voorwoord noemt Van der Zijl de Amerikaanse droom expliciet: 'Daarbij groeide ze op met iets veel beters dan geërfd geld. Namelijk met een droom – en wel de Amerikaanse droom, waarin je kunt zijn en worden wie je wilt, ongeacht waar je vandaan komt' (1.1). Deze passage bevat geen 'klassieke' eigenschapseenheid waarbij er een adjectief aan Amerika wordt gekoppeld, maar er wordt wel een omschrijving en associatie aan Amerika gekoppeld: Amerika heeft een Amerikaanse droom, die droom maakt onderdeel uit van het beeld Amerika. De mentaliteit die onderdeel uitmaakt van die droom kan zo gezien worden als een eigenschap die aan Amerika wordt toegekend.

De auteur vermeldt tevens in het voorwoord dat Allene Tew niet opgroeide met veel geld, maar wel met de mentaliteit van de Amerikaanse droom. De auteur combineert hier het leven van Tew en hoe zij in het leven stond met het gedachtegoed van de Amerikaanse droom. Tew lijkt zo geïntroduceerd te worden als een soort personificatie van de Amerikaanse droom.

Dit is ook te zien in 1.13: 'En ze was bovenal Amerikaans. En als er iets Amerikaans was, dan was dat wel *het idee dat er altijd wel ergens een nieuw begin te vinden moet zijn*.' Het 'Amerikaans zijn' wordt gekoppeld aan de mentaliteit van 'de Amerikaanse droom' en dezelfde mentaliteit wordt ook Tew toegeschreven. Tew is 'bovenal Amerikaans' omdat ze die mentaliteit bezit. De focalisator is dubbelzinnig in deze passage. De passage kan de visie van de verteller zijn, maar de werkwoordtijd – de zin staat in verleden tijd in plaats van in tegenwoordige tijd – suggereert ook interne focalisatie van het personage.

De passage in 1.18 is ook dubbelzinnig: 'Doorgaan en niet omkijken, was haar devies. Het was de instelling die Amerika had grootgemaakt, het was de mentaliteit die Allene had doen overleven (...).' In de eerste zin kan zowel Tew als de verteller de focalisator zijn, maar het is de verteller die de vergelijking maakt. De verteller kent de eigenschap *doorgaan en niet omkijken* toe aan Amerika én aan Tew.

In de epiloog noemt de verteller de Amerikaanse droom opnieuw en in de passage kent ze opnieuw de mentaliteit zowel Amerika als Tew toe: 'Mijn conclusie: het heeft dus kennelijk zin om je te verdiepen in de manier waarop met tegenslag wordt omgegaan. En waar kan dat beter dan in Amerika, het land dat de mentaliteit van vallen en opnieuw beginnen van oudsher hoog in het vaandel heeft staan? (1.20)' De zin die erop volgt is: 'Mijn onbekende vrouw aan zee leek me bovendien een geschikt onderzoeksobject, want ik wist weliswaar nog niet veel van haar, maar wel dat ze in haar leven dingen had meegemaakt waarvan ik me niet kon voorstellen hoe je daar verder mee leeft.' Van der Zijl ziet Tew als een persoon die goed met tegenslagen kan omgaan, en kent deze eigenschap ook toe aan Amerika.

In 1.9 is eenzelfde beeld te zien. In deze passage wordt de houding echter toegeschreven aan het vrijheidsbeeld, als een soort personificatie: 'En als altijd wenkte het nu alweer bijna dertig jaar oude Vrijheidsbeeld naar de immigranten, die nog steeds met duizenden tegelijk arriveerden in het land van de ongekende mogelijkheden: kom hier, dit [Amerika] is het beste land van de wereld, hier heeft iedereen, ongeacht verleden, achtergrond of sekse, de kans iets van zijn of haar leven te maken.' Dit lijkt de visie van de verteller. Het vrijheidsbeeld kan immers niet denken, het is een verzonnen citaat. Dit beeld van Amerika lijkt een heterobeeld, de visie van de verteller, maar omdat de verteller speelt met perspectiefname wordt een autobebeld gesuggereerd.

De eigenschappen waarmee de Amerikaanse droom wordt aangeduid, lijken dus te slaan op zowel Amerika als op Allene Tew; alsof het kernwoord dubbel is en Tew staat voor heel Amerika.

5.1.1.3 Perspectief: dubbelzinnige focalisatie

Bij nagenoeg alle passages in Tabel 1 waarin de visie van iemand anders dan de verteller wordt weergegeven, blijft het onduidelijk of dit daadwerkelijk de visie van dat personage is, of de visie van de verteller die suggereert dat het de visie van het personage is. Oftewel, de verteller en de personages zijn niet te onderscheiden. Wanneer wel uit de zin is op te maken dat het personage de focalisator is, maar de zin staat in (vrije) indirecte rede, is het immers alsnog niet duidelijk of de beschreven eigenschap daadwerkelijk de visie van het personage bevat. Hierdoor treedt er spanning op tussen de verteller en het personage en ontstaat er verwarring: wiens visie wordt er nu eigenlijk verwoord? Deze verwarring treedt niet alleen op tussen de hoofdpersoon en de verteller, ook andere personen worden aangehaald.

Een dubbelzinnige passage is te zien in 1.2: 'Ze [Mrs. Astor] beschouwde het als haar persoonlijke missie om te bewijzen dat zij en haar landgenoten [Amerikanen] meer waren dan de *tabak kauwende, ongeletterde en ongelikte beren* die de wereld in hen zag.' De eigenschappen *tabak kauwend, ongeletterd en ongelikte beren* lijken een metabeeld van Mrs. Astor, zij denkt dat de wereld haar en haar landgenoten zo ziet en ze wil dit veranderen. Of Mrs. Astor daadwerkelijk de focalisator is in deze zin, of dat er sprake is van interne focalisatie, is niet te achterhalen. Evengoed kan dit metabeeld de visie van de verteller zijn, die beweert dat het de visie van Mrs. Astor is – in dat geval is het een heterobeeld.

In de passage in 1.14 is de focalisatie ook dubbelzinnig: 'als rechtgeaard Amerikaan en overtuigd republikein kon ze zich geen ander politiek systeem dan de *democratie* voorstellen.' Het beeld is hier: een rechtgeaard Amerikaan is democratisch. Dit kan interne focalisatie en een autobebeld van Tew zijn, of een visie van de verteller op Amerikanen en een heterobeeld. Opnieuw wordt gesuggereerd dat de omschrijving de visie van Tew is, maar net als in 1.2 kan dit technisch gezien niet echt vastgesteld worden. Het kan ook de visie van de verteller zijn, die suggereert dat dit de visie van het personage is.

In een aantal andere passages waarin een 'derde persoon' aan het woord is, neemt de verteller wat meer afstand, maar blijft er enige verwarring. Zo staat in de passage in 1.3 beschreven hoe 'de Franse premier Georges Clemenceau had verkondigd dat Amerika van barbarisme naar hedonisme was gegaan "zonder enige beschaving ertussenin"'. De zin is, behalve het citaat, technisch gezien vertellers-tekst, en de oorspronkelijke tekst staat niet vermeld in de bronnenlijst. Of de visie van Clemenceau correct is weergegeven, is dus niet vast te stellen. Hetzelfde is te zien in de passage in 1.7: 'Hoewel sommige schrijvers, zoals Edith Wharton en Henry James, uitweken naar Europa uit afschuw van het *brute beton, het harde licht en de vulgariteit van industrieel Amerika* (...).' De tekst is vertellerstekst, het zijn de woorden van de verteller, maar de afschuw van Amerika wordt Wharton en James toegedicht. Ook in de passage in 1.8 is het ook onduidelijk of de aan Amerika toegekende eigenschappen *sociaal gezien onacceptabel* inderdaad de visie van de Engelse baronnen zijn weergegeven, of toch een

invulling van de verteller: 'Haar eventuele gebrekkige status in haar geboorteland namen ze daarbij graag voor lief: voor hen waren alle Amerikanen *sociaal gezien even onacceptabel* en dus, zoals schrijfster Ruth Brandon puntig samenvatte, 'one might therefore pick the richest without compunction' – je kon net zo goed meteen de rijkste uitzoeken.'

In de passage in 1.5 wordt de tweedeling in Amerika benoemd door een *New York Times*-verslaggever, een stuk waarin hij de kloof tussen arm en rijk beschrijft wordt geciteerd: 'Voor de dienstdoende *New York Times*-verslaggever vormde de afvaart echter vooral een mooie aanleiding om nog eens te wijzen op de extreme tweedeling in het Amerika van deze dagen: '(...) Aan de ene kant zag je gezonde, rijke en gelukkige mannen, en knappe vrouwen (...) Aan de andere kant zag je mannen en vrouwen, oud en jong, armoedig, treurig en allemaal waarschijnlijk zonder ook maar een cent in de wereld die ze van zichzelf konden noemen.' De daadwerkelijke eigenschap *extreme tweedeling* staat in vertellerstekst, maar wordt de verslaggever toegeschreven, wat ook te verifiëren is, aangezien vervolgens het betreffende citaat wordt weergegeven waarin te lezen is hoe de verslaggever die tweedeling beschrijft.

Er worden heterobeelden van verschillende personen weergegeven in het verhaal. Dit wekt de indruk dat het geformuleerde beeld van Amerika goed onderbouwd wordt en gekarakteriseerd, namelijk aan de hand van meerdere bronnen. Wanneer je echter kijkt aan wie de omschrijvingen nu precies zijn toe te schrijven, blijkt dit niet zo te zijn.

5.1.2 Tabel 2

Tabel 2 bevat de eigenschapseenheden die in *De Amerikaanse prinses* worden toegekend aan Duitsland. Er zijn 5 eigenschappen gevonden in drie zinnen.

Alle eigenschappen hebben betrekking op Duitsland in de periode van het interbellum en gaan over hoe het land eraan toe was na de oorlog. Duitsland wordt omschreven als *De kansloze pauper van Europa* (2.1) en *verwoest en getraumatiseerd* (2.2), Duitsers worden omschreven als *verbitterd en van hun zelfrespect beroofd*. De zinnen waar de eigenschappen in staan, staan dicht bij elkaar in het verhaal. Alle zinnen staan namelijk in Hoofdstuk 9 'De vijfde man'. Het hoofdstuk gaat over de nieuwe echtgenoot van Tew, die Duits was en lid was van de NSDAP. De verteller plaatst de gebeurtenissen in het verhaal in context, geeft informatie over de situatie in Duitsland in die periode – de nieuwe Duitse echtgenoot van Tew wordt geïntroduceerd, Henry Reuss.

In de eerste eigenschapseenheid is sprake van dubbelzinnige focalisatie, de zin staat in indirecte rede. De zin kan de visie van Reuss bevatten, maar het is ook mogelijk dat de zin de visie van de verteller bevat, die suggereert dat het de visie van Reuss is: 'En vooral wraak om het Verdrag van Versailles, dat hun land [Duitsland] had veroordeeld tot een bestaan als *de kansloze pauper van Europa*.' De eerste twee zinnen van de alinea zijn: *Rache, Rache, und nochmals Rache!* Wraak, wraak en nog eens wraak. (...) Wraak om de verloren oorlog, die, daar waren zij van overtuigd, helemaal niet verloren had hoeven worden als het land niet van binnenuit door het internationale Jodendom was gesaboteerd.' De eigenschap kan evengoed een auto- als heterobeeld zijn.

Anders dan bij de omschrijvingen over Amerika is in de omschrijvingen over Duitsland niet de ontwikkeling van het land terug te zien. Duitsland wordt alleen omschreven tijdens de periode van het Interbellum, wanneer een Duits personage wordt geïntroduceerd.

5.1.3 Tussenconclusie

In *De Amerikaanse prinses* is te zien hoe Van der Zijl zodanig het leven van de hoofdpersoon Allene Tew vervecht met de karakterisering van haar moederland Amerika, dat Tew een soort personificatie wordt van 'de' Amerikaanse mentaliteit. Die mentaliteit van de Amerikaanse droom lijkt een stereotypering: de mentaliteit wordt gegeneraliseerd als geldend voor alle Amerikanen. Van der Zijl ziet daarom ook in Tew de kernmentaliteit van de natie.

Deze personificatie lijkt alleen op te gaan voor de omschrijvingen van de Amerikaanse mentaliteit. Het dubbele kernwoord lijkt niet te slaan op alle gevonden eigenschappen in *De Amerikaanse prinses*, maar alleen bij de omschrijvingen van de Amerikaanse droom. De Amerikaanse droom lijkt in het boek te worden neergezet als 'de' Amerikaanse mentaliteit.

Er zijn namelijk ook eigenschappen te zien die Amerika anders karakteriseren. Zo is in een aantal eigenschappen de historische ontwikkeling van Amerika te zien. De verteller beschrijft hoe Amerika veranderde en zich historisch ontwikkelde.

Verder krijgt Amerika vanuit verschillende perspectieven eigenschappen toegekend. Of de verteller die ideeën op een correcte manier weergeeft is niet te achterhalen, maar door die verscheidene perspectieven lijkt de omschreven beeldvorming op het eerste gezicht goed onderbouwd en onderzocht. Wanneer je de zinnen echter gaat analyseren op perspectiefname, blijkt dat er geen focalisator is vast te stellen. De heterobeelden zijn niet zo feitelijk als ze lijken en zijn mogelijk subjectief.

In de epiloog geeft Van der Zijl aan dat er in *De Amerikaanse prinses* eigenlijk drie boeken zitten: het levensverhaal van Allene Tew, een Kleine Geschiedenis van Amerika en Van der Zijls persoonlijke onderzoek naar de vraag: hoe met verlies om te gaan? Uit bovenstaande analyse lijkt dit terug te zien in de beeldvorming en de perspectiefname. Het persoonlijke deel lijkt terug te komen in de perspectiefname: regelmatig is er sprake van dubbelzinnige focalisatie en de verteller is moeilijk van het personage te onderscheiden. Daarbij koppelt de verteller het karakter van Tew aan de mentaliteit van Amerika en Amerikanen, Van der Zijl ziet hierin regelmatig overeenkomsten. Amerika krijgt door de perspectiefname en de koppeling van de hoofdpersoon met het karakter van Amerika in het algemeen in die passages een persoonlijk en positief beeld toegeschreven.

In tabel 2 is te zien dat er over Duitsland weinig staat beschreven. In lijn met Van der Zijls stijl plaatst ze de gebeurtenissen in het verhaal in context. De nieuwe Duitse echtgenote van Tew wordt geïntroduceerd en in hetzelfde hoofdstuk geeft ze informatie over de situatie in Duitsland in die periode. In die omschrijvingen is geen ontwikkeling van het land te zien. Duitsland wordt alleen beschreven met termen die betrekking hebben op oorlog en de gevolgen van oorlog.

Verder zijn er geen omschrijvingen van Nederland en/of Nederlanders gevonden. De aandacht is in dit boek dan ook – zoals de titel wellicht al doet vermoeden – vooral gevestigd op Amerika.

5.2 Bernhard

In *Bernhard* zijn 27 zinnen gevonden met 34 eigenschapseenheden over Nederland en Duitsland. Over Nederland zijn in dertien zinnen zeventien eigenschapseenheden gevonden. Over Duitsland zijn er in veertien zinnen ook zeventien eigenschapseenheden gevonden.

5.2.1 Tabel 3: Duitsland

Tabel 3 bevat de eigenschapseenheden die in het boek *Bernhard* worden toegekend aan Duitsland. Er zijn zeventien eigenschapseenheden gevonden in veertien zinnen. Van deze veertien zinnen staan drie zinnen in personagetekst: drie keer wordt een derde geciteerd, waaronder twee Amerikaanse historici en één Duitse publicist. De andere elf zinnen bevatten vertellerstekst en zijn heterobeelden. Bij geen van de zinnen is er sprake van dubbelzinnige focalisatie.

5.2.1.1 Historische ontwikkelingen

Net als bij *De Amerikaanse prinses* is in *Bernhard* de historische ontwikkeling van het geboorteland van de hoofdpersoon terug te zien in de omschrijvingen. Veel beelden slaan op de politieke ontwikkelingen in het land tijdens de eeuwwisseling en de eerste helft van de twintigste eeuw, en de traumatische gevolgen daarvan. In de omschrijvingen is te zien hoe het land zich historisch heeft ontwikkeld: van keizerrijk naar antimonarchistisch, naar aanstichter van twee wereldoorlogen.

In het eerste deel van het verhaal is te zien hoe Duitsland eerst wordt omschreven als monarchie en later als republiek. Tweemaal krijgt Duitsland de eigenschap *keizerlijk* toegekend. In 3.2: 'Wie waren nu eigenlijk precies deze Biesterfelders, die aan het eind van de negentiende eeuw zo'n rumoer wisten te veroorzaken in *keizerlijk Duitsland*?' en in 3.4: 'Het verleiden van de vrouw van een medeofficier druiste immers in tegen alle militaire erecodes in *keizerlijk Duitsland*.' De eigenschappen gaan over het Duitsland van rond 1900. In 3.12 is te zien hoe Duitsland de tegengestelde eigenschap *antimonarchistisch* krijgt toegekend: 'Gewend aan het *postrevolutionaire* en overwegend *antimonarchistische Duitsland*, was bij Bernhard zelf de verbazing over zijn onthaal bij tijd en wijle duidelijk van zijn gezicht te lezen (...)' In deze zin wordt Duitsland in de jaren dertig omschreven, wanneer het land inmiddels een republiek is geworden. De zinnen staan in vertellerstekst, waar de verteller ook de focalisator is.

In 3.1, 3.8, 3.10 en 3.13 is te zien hoe Duitsland zeer negatief omschreven wordt als gevolg van de twee wereldoorlogen. Respectievelijk: *gehaat*, *alles wat misdadig en fout was*, *internationale paria*, *ontpopt tot de weerwolf van Europa*. In 3.1 krijgen Duitsers de eigenschap *gehaat* toegekend. De verteller schrijft over Bernhard, die de door Nederlanders gehate Duitsers op hun plaats zou hebben gezet: 'Nog verleidelijker waren de beelden van een kleine tien jaar later: een zelfverzekerde dertiger in

generaalsuniform die zich, één hand aan het stuur van een jeep, een weg baande door dolenthousiaste menigtes, en aan wie goed te zien was dat hij de *gehate Duitsers* eens flink op hun plaats gezet had.’ In de zin bij 3.8 is ook te zien hoe het beeld van Duitsland in Nederland is beïnvloed door de Tweede Wereldoorlog: ‘In de vroege jaren vijftig en zestig, toen auteurs als J. Waterink en Alden Hatch in nauwe samenwerking met Bernhard het beeld van zijn jeugd bepaalden, was de Tweede Wereldoorlog nog maar kortgeleden en stond het woord ‘Duits’ in Nederland nog voor *alles wat misdadig en fout was*.

In de zin bij 3.10 staat in vertellerstekst beschreven dat Duitsland in 1920 niet werd uitgenodigd voor de Olympische Spelen, een gevolg van de Eerste Wereldoorlog: ‘Als *internationale paria* werd Duitsland demonstratief niet op het sportfestijn uitgenodigd.’ De laatste omschrijving is een autobeeld, een te verifiëren citaat van de Duitse publicist en jurist Sebastian Haffner (4.13): ‘Even leek de geschiedenis van 1914 zich te herhalen en het continent op de rand van een nieuwe wereldbrand te wankelen: Duitsland had zich, in de woorden van Sebastian Haffner, *ontpopt tot ‘de weerwolf van Europa’*.

5.2.2.1 Militaristische mentaliteit

Opvallend is dat Duitsland en het Duitse volk meerdere malen wordt toegeschreven militaristische eigenschappen te hebben. Dit is een beeld dat ondanks de historische ontwikkelingen blijft bestaan. In 4.3 wordt de eigenschap *militarisme* toegekend aan het Duitse keizerrijk in de periode rond 1900: ‘Daarbij zou hij [de vader van Bernhard] begiftigd zijn geweest met zo’n onafhankelijke en vooruitziende blik dat hij zich van jongs af aan keerde tegen het *militarisme* dat zo’n allesoverheersende rol speelde binnen het Duitse keizerrijk’. In 4.6 is te lezen hoe militaire retoriek een essentiële karaktertrek van Duitsland zou zijn geworden: ‘En dat was des te pijnlijker omdat ze zelf oprecht waren gaan geloven in de *militaire retoriek die zo’n essentiële karaktertrek* van de Duitse monarchie geworden was. In beide omschrijvingen is de verteller ook focalisator. Deze militaristische eigenschappen worden ook toegekend aan Duitsland wanneer Duitsland een republiek is geworden in het verhaal. In 4.14 is de passage te zien waarin Bernhard een ‘typische Duitser’ wordt genoemd, omdat hij zich tijdens de Tweede Wereldoorlog veel met het leger bezighield: ‘Hierin toonde Bernhard zich een ‘typische Duitser’. In de feodale wereld waar hij uit was voortgekomen *draaide immers alles om het leger en werd de essentie van de mannelijke identiteit bepaald door militaire rang en plaats*.’ In een citaat uit de biografie over Bernhard van de Amerikaanse Alden Hatch, staat een omschrijving die past bij dit militaristische beeld: ‘Na de excessen van de revolutie liet de aangeboren *zin* van de Duitser voor een *ordelijke gang van zaken* zich weer gelden’. De omschreven eigenschap is een beeld van een Amerikaan op Duitsers, een heterobeeld.

5.2.2.4 Perspectief: citaat en vertellerstekst

Drie zinnen in de tabel staan in personagetekst, zijn citaten: een biograaf van Bernhard, een Amerikaanse historicus en een Duitse publicist worden geciteerd. De personagetekst in het boek is overigens anders dan in fictieboeken. Dit zijn citaten als in journalistieke teksten: een personage krijgt geen woorden toegeschreven door de verteller, maar de verteller haalt de woorden uit een andere daadwerkelijk bestaande tekst. Alle andere zinnen bevatten vertellerstekst waarin geen dubbelzinnige focalisatie voorkomt. De perspectiefname is dan ook een stuk overzichtelijker dan in *De Amerikaanse*

prinses, waarin regelmatig verwarring optreedt. De ondubbelzinnige perspectivering is mogelijk te verklaren door het feit Van der Zijl op de biografie promoveerde. Het boek is in eerste instantie geschreven als een proefschrift, waarbij het belangrijk is dat de informatie wetenschappelijk gepresenteerd wordt met overzichtelijke perspectiefinname en te verifiëren bronnen.

5.2.2 Tabel 4: Nederland

Tabel 3 bevat de eigenschapseenheden die in het boek *Bernhard* worden toegekend aan Nederland. Er zijn zeventien eigenschapseenheden gevonden in dertien zinnen. Van deze dertien zinnen bevat één zin met zekerheid een heterobeeld (3.5). Acht zinnen bevatten auto-beelden, twee zinnen bevatten meta-beelden en van twee zinnen is niet te achterhalen of het een auto-, meta of heterobeeld bevat door dubbelzinnige focalisatie. Negen zinnen staan in vertellerstekst, de andere drie zinnen staan in personagetekst; zijn een citaat. Er zijn geen meta-beelden gevonden.

5.2.1.1 Perspectief: negatieve, ironische meta-beelden

Wat direct opvalt is dat geen van de eigenschappen Nederland in positieve bewoordingen omschrijft. Zowel in vertellerstekst als in personagetekst wordt Nederland in negatieve termen omschreven. In de zinnen die in vertellerstekst staan, krijgt het Nederlandse volk de volgende eigenschappen toegeschreven: *wereldvreemd* (4.7), met een *benauwend moraal* (4.9) en *sloom en boers* (4.12). De omschrijvingen gaan allemaal over Nederland in de jaren 1930, de periode rondom de verloving tussen Bernhard en Juliana. De drie zinnen waar deze eigenschappen in staan, lijken op het eerste gezicht de visie van Bernhard weer te geven en dus heterobeelden te zijn. Zo is de zin bij 4.7: 'Gedurende deze eerste hectische uren en dagen in Nederland moet Bernhard al beseft hebben dat hij er, behalve een adorerende echtgenote, ook een volstrekt idolaat en minstens zo wereldvreemd volk bij zou krijgen.' Bernhard beseft, in de omstandigheid waarin hij de kroonprinses van Nederland trouwt, dat hij naast een vrouw ook een nieuw volk 'krijgt'. Een volk waarvan hij een beeld heeft dat het *wereldvreemd* is. Dat het volk 'volkstrekt idolaat is' is een situatiegebonden eigenschap, het volk is idolaat door de situatie van de verloving. Alleen, Bernhard is niet de focalisator in deze zin, dat is de verteller. De visie van de verteller wordt zichtbaar door het woord 'moet'. Hiermee wordt duidelijk dat de zin een beschouwing van de verteller is, en dus haar visie. De verteller suggereert dat het een heterobeeld van het personage Bernhard is, maar het is de verteller die invult wat Bernhard mogelijk dacht. Dat betekent dat de zin een meta-beeld is: er wordt een uitspraak gedaan over hoe een volk (of in dit geval Van der Zijl, behorend tot het Nederlandse volk) denkt dat ze door anderen wordt gezien.

In de zin bij 4.9 is niet te achterhalen wie de focalisator is: Bernhard of de verteller. De zin staat in indirecte rede, mogelijk vrije indirecte rede: 'Zelfs in Parijs, waar Bernhard in november kort met Aschwin verbleef, wist hij zich niet helemaal vrij van de spiedende Nederlandse ogen en hun *benauwende moraal*.' De eigenschappen kunnen daadwerkelijk Bernhards visie zijn, maar ook een invulling van de verteller. Hierdoor is ook niet vast te stellen of de zin een auto- of heterobeeld bevat.

Bij 3.12 krijgt het Nederlandse volk de eigenschappen *sloom* en *boers* toegekend. In deze zin is de focalisatie nog verwarrender: 'Tijdens het luxeleventje dat hij sinds zijn huwelijk genoten had, had niets in zijn gedrag erop gewezen dat hij zich, zoals zijn biografen later zo vroom zouden benadrukken, deel voelde of wilde voelen van het nogal *slome en boerse* [Nederlandse] volk waar hij zich in had getrouwd.' De omschrijving 'het nogal slome en boerse volk' kan de visie zijn van de biografen, van Bernhard of van de verteller. Bij de zin wordt geen bron vermeld, dus het is niet te controleren of de biografen de eigenschappen *sloom* en *boers* hebben toegekend aan Nederland, of dat dit een uitspraak is van Bernhard die de biografen citeren. Hierdoor is ook niet vast te stellen of de zin een auto- of heterobeeld is. Wanneer je echter naar de toon en formulering in de zin kijkt, lijkt de stem van de verteller door te schemeren. De zin heeft namelijk een wat ironische toon: Bernhards biografen benadrukten 'vroom' dat Bernhard zich *wel* deel voelde of wilde voelen van het Nederlandse volk, maar de verteller beredeneert dat *niets* in Bernhards gedrag tijdens zijn 'luxeleventje' er op wijst dat hij zich deel voelde of wilde voelen van het immers 'slome en boerse' Nederlandse volk. Eerder in het verhaal ontkracht de verteller meer uitspraken uit eerdere biografieën over Bernhard, en in deze zin doet ze dit ook. Van der Zijl is niet te spreken over de eerder biografieën van Bernhard. In het voorwoord schrijft Van der Zijl al dat er eerder een stripboek dan een serieuze biografie over Bernhards leven is verschenen (11). Vermoedelijk schrijft de verteller het Nederlandse volk toe *sloom* en *boers* te zijn. Om haar bevinding kracht bij te zetten. In dat geval bevat deze zin een metabeeld van de verteller: de verteller denkt dat Bernhard het volk *sloom* en *boers* vindt en zich er daarom niet deel van voelde of wilde voelen.

Een aantal andere zinnen heeft net als de zin in 3.12 een wat ironische toon en omschrijft Nederland in negatieve termen. Nederland krijgt de eigenschappen *somber* (3.1), *provinciaal* (3.2), *neutraal* (3.3), *vlak* (3.4), *bezadigd* (3.8) en *weinig enerverend* (3.11) toegekend. De zinnen bij 3.1 en 3.2 komen uit de proloog en staan in vertellerstekst. In de zin bij 3.1 beschrijft de verteller 'Kuifje achtige plaatjes' van Bernhard: 'En we kennen ze allemaal, zoals die van de vlotte jongeman met dat olijke brillette, die in september 1936 voor Paleis Noordeinde uit zijn Fordje sprong en een frisse wind deed waaien door ons *sombere* [Neder]land.' De zin bij 3.2 is van eenzelfde toon: 'Het wat *provinciale* Nederland mocht maar wát blij zijn dat een man met zoveel allure ons wilde vertegenwoordigen.' Die ironie is een mogelijke verklaring voor de negatieve autobebelden van Nederland: die ironie kan een middel van de verteller zijn geweest om de houding van Bernhard duidelijk te illustreren, en vervolgens duidelijk te maken dat Bernhard bepaald geen Kuifje was. In 3.11 dit ook te zien: 'Maar hij was in zijn eentje achtergebleven in het *weinig enerverende* Nederland, naast een vrouw met wie hij in wezen niet veel gemeen had.' Deze zin is vertellerstekst, maar mogelijk met de gedachte aan Bernhards houding opgeschreven, wat het een metabeeld maakt: de verteller vermoedt dat voor hem Nederland op dat moment weinig enerverend zal zijn geweest.

Verder wordt Nederland de eigenschap *vlak* (3.4) toegekend, wat niet meer lijkt te betekenen dan een omschrijving van het Hollandse land. De eigenschap *neutraal* slaat op de positie van Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. De eigenschap *bezadigd* (3.8) staat in een zin waarin de verteller informatie geeft over Nederland in de Tweede Wereldoorlog: '(...) zelfs in het *bezadigde* Nederland

had de Nationaal Socialistische Beweging, de NSB, bij de laatste verkiezingen al bijna acht procent van de stemmen achter zich weten te krijgen.'

5.2.1.2 Perspectief: citaten

Ook in Tabel 4 zijn zinnen te zien die in personagetekst staan en dus een citaat zijn. Zo is er het citaat van Wilhelmina over Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, waar de eigenschappen *oud, bekrompen klein kibbelend* in staan: 'Aan de ene kant het kabinet, representanten van wat Wilhelmina noemde "*oud, bekrompen klein kibbelend Nederland*"; aan de andere kant de koningin met haar geïmproviseerde hofhouding, "de adel van dapperen", met wie ze na de bevrijding zou gaan regeren' (3.13). In 3.6 is een citaat uit de *Nieuw Rotterdamse Courant* te zien, waarin de verslaggever Nederland *gewoonlijk niet zo opgewonden, eerder lauw* noemt: 'En dit van ons gewoonlijk toch niet zo opgewonden, eerder lauwe volk!'. De verslaggever beschrijft hoe buitengewoon enthousiast er in Nederland werd gereageerd op de verloving van Bernhard en Juliana. Hetzelfde is te zien in 3.5, waarin een Duitse gezant wordt geciteerd: 'Het nieuws van de verloving werd ontvangen met een enthousiasme dat men, zoals de Duitse gezant enigszins verbaasd constateerde, 'bij die rustige *Hollanders* niet voor mogelijk had gehouden'.

5.2.3 Tussenconclusie

In Tabel 3, waarin de eigenschappen staan die aan Duitsland zijn toegekend, is te zien dat veel omschrijvingen te maken hebben met de politieke situatie in het land destijds en de gevolgen ervan. Duitsland wordt vooral in de periode van de twee wereldoorlogen beschreven. Hierin is in enige mate te zien hoe het land zich historisch heeft ontwikkeld: van keizerrijk naar antimonarchistisch, naar aantichter van twee wereldoorlogen. Perspectivische verwarring treedt niet op in de omschrijvingen van Duitsland. De historica Annejet van der Zijl is aan het woord, of er wordt geciteerd uit herleidbare bronnen. Deze zinnen met omschrijvingen van Duitsland lijken een meer feitelijke toon te hebben doordat er geen dubbelzinnige focalisatie voorkomt en de omschrijvingen van Duitsland veelal slaan op de historische ontwikkelingen. Daarnaast is er een stereotiep beeld te zien van de Duitser met de militaristische mentaliteit.

In de zinnen bij Tabel 4 blijkt echter wel perspectivische verwarring op te treden. Zoals staat beschreven in 4.2.1.1 is het bij meerdere zinnen onduidelijk is wie de focalisator is, of zijn er sterke aanwijzingen dat Van der Zijl metabeelden formuleert. Zinnen zijn beschreven vanuit het oogpunt van Bernhard, maar de afwezige bronvermelding doet vermoeden dat dit invullingen zijn van de verteller. De karakterisering van Nederland lijkt namelijk in dienst te staan van het beeld dat Van der Zijl van Bernhard wil neerzetten. Van der Zijl presenteert haar op een wetenschappelijke manier verkregen bevindingen op een heldere en voor een breed publiek aantrekkelijke manier: ze ontkracht het beeld dat van Bernhard bestaat en presenteert hoe het leven van Bernhard werkelijk is verlopen. Annejet van der Zijl geeft in de epiloog aan dat ze met dit boek wil laten zien dat prins Bernhard een mythe om zich heen heeft gebouwd, en dat ze aan het licht wil brengen hoe zijn leven nu echt is verlopen. In de proloog illustreert ze hoe Bernhard gedurende zijn leven een soort mythe om zich heen had gecreëerd, hij was 'een man van plaatjes', held of schurk, een soort stripfiguur. In het boek zelf wil ze die mythe

ontmantelen, het mens erachter laten zien. Om dit kracht bij te zetten gebruikt ze literaire technieken zoals de hierboven geconstateerde ironie. Het gevolg hiervan is dat ze beeldvormende uitspraken doet die in dienst komen te staan van die ironie. Ze lijkt metabeelden te presenteren als heterobeelden om haar punt duidelijk te maken. Van der Zijl beschrijft zo hoe zij denkt dat Bernhard over het Nederlandse volk dacht: saai, somber en bekrompen. Dientengevolge ontstaat er een negatief beeld over Nederland in het boek; wat dus een consequentie lijkt van het gieten van een proefschrift in deze vorm. De negatieve omschrijvingen van Nederland lijken in dienst te staan van het illustreren van Bernhards frivole karakter.

5.3 Heineken

In *Heineken* zijn 49 zinnen gevonden met 52 eigenschapseenheden. In *Heineken* zijn eigenschappen over zowel Nederland (en Amsterdam, zie 4.3.1), Amerika en Duitsland gevonden. Over Nederland (en Amsterdam) zijn er in 28 zinnen 43 eigenschapseenheden gevonden. Over Duitsland zijn er in drie zinnen vier eigenschapseenheden gevonden en over Amerika zijn er in drie zinnen vier eigenschapseenheden.

In *Heineken* is er sprake van een auctoriale vertelsituatie: de verteller is alwetend en maakt zelf geen onderdeel van het verhaal uit. Het verhaal bestaat grotendeels uit vertellerstekst. Af en toe staan er stukken personagetekst in het verhaal, altijd in de vorm van citaten uit andere literaire en journalistieke teksten.

5.3.1 Tabel 5

Tabel 5 bevat de eigenschapseenheden die in het boek Heineken worden toegekend aan Nederland. Er zijn 22 eigenschapseenheden gevonden in vijftien zinnen. Van deze vijftien zinnen bevat één zin eigenschapseenheden van een Britse schrijver: een heterobeeld (5.1). De andere zinnen bevatten allemaal autobebelden. Er zijn geen metabebelden gevonden.

Aangezien het verhaal zich afspeelt in de stad Amsterdam en gezien Van der Zijls traditie om maatschappelijke context in haar boeken te verwerken, komt de ontwikkeling van de stad in de negentiende eeuw uitgebreid aan bod in *Heineken*. Zodoende worden er over Amsterdam veel beeldvormende uitspraken gedaan: aan de stad Amsterdam worden eigenschappen toegekend. Deze omschrijvingen geven ook inzicht in het beeld dat er van Nederland wordt geformuleerd, daarom is ervoor gekozen om Tabel 5 op te delen in een deel a en deel b. Tabel 5a bevat alle eigenschappen die aan Nederland worden toegekend en Tabel 5b bevat alle eigenschappen die aan Amsterdam worden toegekend. Beide delen van Tabel 5 worden besproken in 4.3.1.1.

5.3.1.1 Ontwikkeling van Nederland

Van de vijftien zinnen waarin eigenschapseenheden zijn gevonden die worden toegekend aan het kernwoord Nederland, Nederlander, Nederlandse komen de eerste twaalf zinnen uit hoofdstuk 1: 'De verloren stad'. In dit hoofdstuk wordt een schets gegeven van de ontwikkelingen in Nederland tussen omstreeks 1750 en 1850. Veel omschrijvingen staan daarom in vertellerstekst waarin context wordt gegeven over maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen in die periode. Bij 5a.2, 5a.4, 5a.5, 5a.6, 5a.7, 5a.10, 5a.11, 5a.12, 5a.13 en 5a.15 is dit te zien.

De zin bij 5a.2 gaat over de schrijver E.J. Potgieter. In de zin worden de eigenschappen *arm* en *achtergebleven* toegekend aan Nederland in de periode rond 1830, wat ook de familie Potgieters land (natie) is: 'In het dagelijks leven was hij effectenhandelaar en kon hij dus met eigen ogen zien hoe de regentenfamilie hun kostbare guldens liever investeerden in veilige Duitse mijnen, of lucratieve Amerikaanse spoorwegen, dan in hun eigen *arme, achtergebleven land*.' De focalisatie is enigszins verwarrend in de zin, maar de verteller lijkt ook focalisator. Door het voegwoord 'dus' lijkt de verteller zichtbaar te worden, is te zien hoe de verteller een beredenering maakt: hij was effectenhandelaar *dus* kon hij zien hoe de regentenfamilie hun kostbare guldens investeerden.

In de passage bij 5a.4 wordt beschreven hoe Nederland anno 1747 teerde op zijn '*faam als internationaal centrum van de geld- en effectenhandel*'. De zin, die vertellerstekst is, is op te vatten als een metabeeld: de verteller beschrijft hoe andere landen Nederland vermaarden als internationaal centrum van de geld- en effectenhandel. De zin erna is: 'Bovendien was het *wetenschappelijk en religieus klimaat er aanzienlijk vrijzinniger* dan in het grote buurland in het oosten. Dit is een autobbeeld, waarin een vergelijking wordt gemaakt met Duitsland.

In 5a.5 krijgt Nederland de eigenschap *verzwakt* toegekend, wat over het Nederland van dertig jaar later gaat en context geeft over de politieke status van het land: 'In 1774 had de *verzwakte republiek* zich een Franse inval laten welgevalen, uitgelokt door een kleine groep patriotten.' De zin staat in vertellerstekst, net als de zin in 5a.6, die op dezelfde bladzijde staat en ook over de politieke status van het land gaat: 'Maar in feite was Nederland niet meer dan een *vazalstaat* van het machtshongerige Frankrijk. In de zin 5a.7 beschrijft de verteller een nieuwe politieke situatie in 1815, namelijk dat Nederland een koninkrijk is geworden: 'Omdat de geallieerden graag een sterke natie ten noorden van Frankrijk zagen, werd het *nieuwe koninkrijk* [Nederland] uitgebreid met de relatief welvarende Zuidelijke Nederlanden.'

In de zin bij 5a.10 krijgt het Nederland van omstreeks 1820 een negatieve omschrijving toegekend: *hard op weg een van de achterlijkste landen van Europa te worden*. In de zin is sprake van dubbelzinnige focalisatie: 'Willem I, die zelf het grootste deel van zijn volwassen leven in het vooruitstrevende Engeland had doorgebracht, realiseerde zich heel goed dat zijn *koninkrijk* [Nederland] hard op weg was een *van de achterlijkste landen van Europa te worden*.' Uit deze zin is niet op te maken of de voormalige koning Willem I zich dit daadwerkelijk realiseerde, of dat de verteller deze realisatie Willem I toeschrijft. De zin in 5a.11 staat op dezelfde pagina in het boek en schetst ook een negatief beeld

van Nederland in 1820: 'Maar meteen na die opening al bleek pijnlijk hoe dramatisch Nederland in technisch opzicht inmiddels achterop was geraakt.' In deze zin is de verteller ook focalisator.

Bij 5a.12 is in de zin een tegenstelling te zien tussen de hoogtijdagen van Nederland tijdens de Gouden Eeuw en de slechte tijden halverwege de negentiende eeuw: 'Hiermee was de voormalige republiek der Nederlanden, tweehonderd jaar na haar glorie-dagen als *wereldmacht* en haar fameuze Gouden Eeuw, feitelijk zelfs *wingewest* geworden.' In de zin in 5a.13 staat beschreven dat Nederland een grondwet krijgt, waarna door de verteller de eigenschappen *modern* en *democratisch* worden toegekend aan Nederland.

Al deze eigenschappen zijn periodegebonden: de eigenschappen omschrijven allemaal Nederland in een bepaalde periode, waardoor Nederland hele uiteenlopende eigenschappen krijgt toegekend. In die eigenschappen is te zien hoe Nederland is veranderd, van wereldmacht en internationaal centrum van de geld- en effectenhandel in de Gouden Eeuw naar een arm, achtergebleven, verzwakte vazalstaat begin negentiende eeuw en modern, democratisch koninkrijk eind negentiende eeuw. Deze periodebepaalde omschrijvingen zorgen voor een gelaagd, tegenstrijdig beeld.

In al deze zinnen is er alleen in de zin bij 5a.10 sprake van dubbelzinnige focalisatie. In de meeste gevallen is de verteller aan het woord, of wordt er geciteerd uit een literair werk of een journalistiek artikel.

5.3.1.1 Ontwikkeling van Amsterdam

In Tabel 5b met zinnen waarin eigenschappen aan Amsterdam worden toegekend, is ook te zien dat nagenoeg alle eigenschappen die over de ontwikkeling gedurende de eeuwen gaan, periodegebonden zijn. Alle zinnen bevatten autobebelden. In de eigenschappen is eenzelfde ontwikkeling te zien als in de eigenschappen die aan Nederland worden toegekend. Opvallend is dat in de karakterisering van Amsterdam de wederopbloei van de stad en het land zijn terug te zien. In de karakterisering van Nederland is dit niet te zien.

Op de tweede bladzijde van het verhaal beschrijft de verteller Amsterdam in 1840, aan de hand van een citaat van Vondel: 'Vertelde je neus niet dat er iets helemaal mis was met de stad die twee eeuwen eerder vanwege haar schoonheid en macht nog door dichter Joost van den Vondel uitgeroepen was tot 'keizerin van Europa', dan vertelden je ogen je het wel' (5b.1). De verteller vervolgt: 'Vondels keizerin was oud geworden, van haar troon gestoten, vernederd en verarmd' (5b.2). Vondels 'Keizerin van Europa' is Amsterdam ten tijde van de Gouden Eeuw. Ook in 5b staat beschreven hoe de Gouden Eeuw werd verheerlijkt: 'De algehele trend van de voordrachten sloot naadloos aan op het gedachtegoed van Potgieter en de zijnen: *de ondernemingsgeest en durf die Amsterdam* in de zeventiende eeuw groot hadden gemaakt werden verheerlijkt, *de conservatieve mentaliteit* veroordeeld, en technische en wetenschappelijke doorbraken op de voet gevolgd' (7b.5). Verder is te zien dat het Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw wordt toegekend *verpauperd* (5b.4), *verarmd* (5b.4), *armoedig* (5b.6), *een moeras van stilstand en malaise* (5b.7), *Europa's assepoester* (5b.8), *dof* (5b.10), *vuil* (5b.10), *relatief rustig* (5b.11) en *bijna gedwee* (5b.11) te zijn.

Net als in Tabel 5a is in Tabel 5b te zien hoe staat beschreven dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland – en dus ook in Amsterdam – de industriële revolutie op gang kwam, wat ervoor zorgde dat Amsterdam welvarender en internationaler werd. Opvallend is dat alle zinnen waarin Amsterdam wordt omschreven in personagetekst staan: alle zinnen zijn citaten. Zo staat in een citaat van Karel Alberdingk Thijm de zin ‘Amsterdam wordt wereldstad.’ (5b.10). In een ander citaat noemt Justus van Maurik Amsterdam ook een wereldstad: ‘Telefoondraden, die fluisteren en zingen, als de wind er tussen giert, en vertellen dat Amsterdam een wereldstad is geworden’ (5b.13). In 5b.9 is een citaat uit *Tijdschrift voor Nederlands Indië* te zien: ‘Na Londen, Parijs, Wenen, Philadelphia, zal voortaan Amsterdam genoemd worden als *een der steeds levende wereldplekken, die een rol hebben in de algemene beschaving* en die rol op waardige wijze vervullen.’

5.3.1.2 Perspectief: citaten

In Tabel a en b staan van de 28 zinnen zes zinnen in personagetekst. De andere 22 zinnen staan in vertellerstekst, waarvan twee zinnen dubbelzinnige focalisatie bevatten, in de andere zinnen lijkt de verteller ook focalisator te zijn.

De zin bij 5a.1 is een citaat van Brits reisschrijver John Barrow: ‘De reiziger die Holland betreedt, moet bedacht zijn op *afpersing en weinig beschaving* verwachten. Het citaat is tevens het motto van het eerste hoofdstuk; het hoofdstuk wordt met dit heterobeeld ingeluid. Het is het enige heterobeeld over Nederland. 5a.14 bevat een citaat van een verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* en bevat een autobeeld: ‘Overall dezelfde geest van ruimte en soliditeit, nergens vocht waar die vermeden had kunnen worden en overall Oudhollandse zindelijkheid.’ De verslaggever schrijft over de nieuwe fabriek van Heineken die in 1883 werd geopend. Met zindelijkheid zal de verslaggever waarschijnlijk hygiëne bedoelen, wat hij beschouwt als een Oudhollandse eigenschap. In Tabel 5b zijn vier citaten te zien. Alle vier de citaten beschrijven hoe Amsterdam zich ontwikkelde tot wereldstad in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De beeldvormende uitspraken over Nederland in Heineken lijken dan ook vooral te worden toegekend door de verteller of door schrijver en journalisten die door de verteller worden aangehaald. Er is in de beeldvormende uitspraken geen sprake van ambiguïteit, in de zinnen wordt de persoon Heineken niet neergezet als de personificatie van de wederopbloei van Amsterdam en dus Nederland.

5.3.1.4 Eigenschappen van het volk

In een aantal zinnen worden eigenschappen aan het Nederlandse volk toegekend. Bij 5a.3 wordt een personage in het verhaal *Jan, Jannetje en hun jongste kind* van Potgieter beschreven: ‘Moeder Jannetje belichaamde de klassiek Hollandse deugden, zoals degelijkheid, vroomheid en spaarzaamheid.’ Moeder Jannetje bevat de eigenschappen die in Nederland in die periode als goed en gewenst worden beschouwd. In de zin erna wordt vader Jan omschreven: ‘Vader Jan stond hierin symbool voor de daadkracht en de ondernemingslust die Amsterdam ooit tot wereldfaam hadden opgestuwd.’ De tekst is vertellerstekst waarbij de verteller focalisator is, de verteller vertelt over het boek en beschrijft waar de hoofdpersonen symbool voor staan.

Bij 5b.12 staat beschreven hoe in het Amsterdam van eind negentiende eeuw iemands reputatie nog altijd belangrijker werd gevonden dan iemands vermogen: 'Wat er sinds de jaren vijftig van de negentiende eeuw ook allemaal veranderd mocht zijn in de sociale verhoudingen in Amsterdam, nog altijd werd iemands succes, meer nog dan aan zijn daadwerkelijk financieel vermogen, afgemeten aan zijn maatschappelijk fortuin. Ofwel: aan zijn reputatie.' Ook deze passage staat in vertellerstekst waar de verteller ook focalisator is.

5.3.2 Tabel 6

Tabel 6 bevat de eigenschapseenheden die in het boek *Heineken* worden toegekend aan Duitsland. Er zijn vier eigenschapseenheden gevonden in drie zinnen. De zinnen zijn vertellerstekst waarbij de verteller ook de focalisator is, en bevatten heterobeelden.

Alle drie de zinnen beschrijven de politieke situatie in het Duitsland van de jaren 1870. In de zin in 6.1 staat beschreven hoe Duitsland, Amerika en Engeland eind negentiende eeuw 'een ongekende welvaartsgroei doormaakten en het voor het zeggen kregen.' Dezelfde zin is ook in Tabel 7 te zien, waar de zinnen in staan met het kernwoord Amerika. In de passage wordt aangegeven hoe deze landen in die periode meer invloed kregen omdat ze op technisch gebied beter en sneller ontwikkelden dan Nederland. Zo is de voorgaande zin: 'Niet langer gaven klassieke handelsnaties, zoals Nederland, internationaal de toon aan.' (zie 5a.8 voor de aan Nederland toegekende eigenschap). In de zin in 6.2 wordt de politieke situatie in Duitsland in 1871 beschreven. In vertellerstekst staat: 'Want de vraag naar Beiers bier bleef maar groeien, zeker nadat de Duitse staten zich in 1871 na hun klinkende overwinning op Frankrijk hadden verenigd tot één *groot, machtig keizerrijk*.' In 6.3 wordt de eigenschap *onverminderd sterk* aan Duitsland gekoppeld, wat ook slaat op de politieke positie van het land in de jaren 70 van de negentiende eeuw. Deze zinnen zijn in lijn met de zinnen in Tabel 5 waarin te zien is hoe Nederland zich economisch, politiek en maatschappelijk ontwikkelde. Ook Duitsland krijgt in Heineken periodegebonden eigenschappen toegekend die inzicht geven in de politieke en economische status van het land. Hierbij is geen historische lijn te zien, omdat alle drie de zinnen dezelfde periode beschrijven.

5.3.3 Tabel 7

Tabel 7 bevat de eigenschapseenheden die in het boek *Heineken* worden toegekend aan Amerika (de Verenigde Staten). Er zijn vijf eigenschapseenheden gevonden in drie zinnen. De zinnen zijn vertellerstekst waarbij de verteller ook de focalisator is, en bevatten heterobeelden. Alle omschrijvingen gaan over Amerika eind negentiende eeuw.

In 7.1 is dezelfde zin te zien als in 6.1, Amerika krijgt dezelfde eigenschappen toegeschreven als Duitsland: *geavanceerd op technisch gebied, maakt een ongekende welvaartsgroei door en kreeg het*

voor het zeggen. In de zin in 7.2 staat 'het verre Amerika': 'Tegelijkertijd met de nieuwe uitgaanscultuur veroverden nieuwerwetse uitvindingen uit het verre Amerika in hoog tempo een plaats in het dagelijks leven.' De verteller kent de eigenschap *ver* toe aan Amerika, waarmee de verteller waarschijnlijk wil aangeven dat in Nederland in de periode rond 1880 Amerika als verder weg werd ervaren dan in de eenentwintigste eeuw. In de passage in 7.3 staat beschreven hoe Amerika *van oudsher het laatste toevluchtsoord was voor bankroetiers en anderen die het in Europa te heet onder de voeten was geworden*: 'Maar ondertussen schreef hij aan Domela Nieuwenhuis dat zijn zus bereid was zijn passage te betalen naar Amerika, *van oudsher het laatste toevluchtsoord voor bankroetiers en anderen die het in Europa te heet onder de voeten was geworden*.' Dit lijkt steretiepe omschrijving van Amerika als immigrantenland.

5.3.4 Tussenconclusie

De paratekst van het boek, alle tekst die zich rond het eigenlijke verhaal bevindt (Algemeen Letterkundig Lexicon, geraadpleegd 2018), geeft aanwijzingen voor personificatie. Alsof Heineken symbool wordt gemaakt voor de wederopbloei van Amsterdam in de negentiende eeuw. De achterflap leest: 'Gerard Adriaan Heineken (...) drijvende kracht achter de economische en culturele wederopbloei van Amsterdam, die bekend staat als de tweede gouden eeuw.' In 'Achteraf' schrijft Van der Zijl: 'Hij was een typische pionier en daarmee precies het soort man dat het verarmde en onzekere Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw nodig had' (215). Uit de analyse van de perspectiefname in de zinnen waarin eigenschapswoorden en -eenheden zijn gevonden is deze ambigüiteit echter niet terug te zien. Bij bijna alle omschrijvingen is de verteller de focalisator. Slechts één keer treedt er perspectivische verwarring op, daarin is het onduidelijk of Willem I of de verteller de focalisator is. Er is geen spanning tussen de verteller en Heineken. De verteller lijkt in dit boek dan ook meer afstand te nemen van de hoofdpersoon dan bij *De Amerikaanse prinses* en *Bernhard*. Heineken wordt wat betreft perspectiefname geen onderdeel van het beeld van Nederland, geen personificatie van een Nederlandse mentaliteit, zoals in *De Amerikaanse prinses* wel lijkt te gebeuren. Wel slaan dus veel beschrijvingen op de economische en industriële ontwikkelingen in Nederland, maar die worden in het eerste hoofdstuk meer gebracht als een soort kader voor het verhaal, dan dat ze vervlochten zijn met het levensverhaal van Heineken.

Uit de bespreking van Tabel 6 blijkt een beeld van Duitsland in de jaren 1870 naar voren te komen als machtig en sterk land. Over Amerika komt geen eenduidig beeld, de de vier eigenschapswoorden en -eenheden die gevonden zijn, geven drie verschillende omschrijvingen.

Voor Nederland en Amsterdam blijken uitvoerig te worden omschreven en gekarakteriseerd. De ontwikkelingen van Amerika en Duitsland lijken niet veel betrokken te worden bij het verhaal van 'de economische en culturele wederopbloei van Amsterdam'. Voor Amsterdam zelf staat in de schijnwerpers.

6. Conclusie

Welke beeldvorming over Amerika, Duitsland en Nederland treedt er op in respectievelijk *De Amerikaanse prinses* (2015), *Bernhard* (2009) en *Heineken* (2012) van Annejet van der Zijl en hoe verhouden de verteller en de hoofdpersonen zich tot die gecreëerde beeldvorming? Aan de hand van de twee onderzoeksvragen wordt in dit hoofdstuk de conclusie van deze scriptie besproken. In paragraaf 5.1 zal antwoord worden gegeven op de eerste onderzoeksvraag, in paragraaf 5.2 zal antwoord worden gegeven op de tweede onderzoeksvraag.

6.1 Beeldvorming

6.1.1 Beeldvorming van het geboorteland van hoofdpersoon

Nadat het corpus is geselecteerd en geordend in de tabellen, zijn de resultaten besproken en geïnterpreteerd in de analyse. In de deelparagrafen zijn de boeken en de bijhorende tabellen afzonderlijk besproken, de bespreking werd gevolgd door een tussenconclusie.

Wanneer je de uitkomsten van de drie boeken met elkaar vergelijkt, is allereerst te zien dat in alle drie de boeken de beeldvorming van het geboorteland van de hoofdpersoon grotendeels ligt in hoe dat land zich ontwikkelde tijdens de periode waarin de hoofdpersoon leefde. De omschrijvingen zijn allemaal periodegebonden te noemen: ze omschrijven het land in verschillende periodes. Bij *De Amerikaanse prinses* is te zien hoe de verteller een oud Amerika (het Amerika van de pionierssamenlevingen in de tweede helft van de negentiende eeuw) en een nieuw Amerika (in de eeuw die erop volgt) onderscheidt en hoe Amerika bepaalde ontwikkelingen doormaakt. De natie wordt onder andere toegeschreven complexer, xenofobischer en hedonistischer te zijn geworden, maar Amerika wordt ook toegekend het geweldigste land ter wereld te zijn en een arbeidersparadijs. Bij *Bernhard* is te zien hoe Duitsland veranderde van keizerrijk naar republiek. Ook is in de eigenschappen die worden toegekend aan Duitsland in *Bernhard* de ontwikkeling van de de twee wereldoorlogen terug te zien en de gevolgen daarvan. Bij *Heineken* is te zien hoe Nederland veranderde van republiek naar keizerrijk en hoe het land zich ontwikkelde van arm en verzwakt naar een land met een wereldstad als hoofdstad.

Doordat er in de boeken te zien is hoe de naties een ontwikkeling doormaken, zijn er ook verscheidene counterimages te zien; tegenbeelden. De landen krijgen tegenstrijdige eigenschappen toegekend, afhankelijk van de periode die wordt beschreven. Dit biedt in zekere zin een inkijk in imagemes: het collectief van alle beelden samen. Het beeld van een natie is gelaagd en vol tegenstrijdigheden; dit is terug te zien in de eigenschappen die aan de naties worden toegekend in de boeken. Wat betreft de geboortelands lijkt Van der Zijl naast karakterisering van een 21ste eeuwse invalshoek ook de karakterisering in het verloop van de geschiedenis en het tijdsbeeld te beschrijven.

6.1.2 Stereotypen

Een aantal stereotype beelden die in 3.2.2 zijn beschreven zijn terug te zien in de boeken. In *De Amerikaanse prinses* komt een stereotiep beeld naar voren van de Amerikaanse droom. In het boek wordt de mentaliteit generaliserend gepresenteerd, alsof elke Amerikaan die mentaliteit bezit. In *Bernhard* komt een stereotiep beeld naar voren van de militaristische mentaliteit die in Duitsland zou heersen. In *Heineken* komen geen duidelijke stereotypen naar voren.

6.1.3 Beeldvorming van andere naties

In de boeken waarin Duitsland niet het geboorteland van de hoofdpersoon is, zijn verschillen in karakterisering te zien. De omschrijvingen lijken stereotyperender, afhankelijk van de periode waar het land zich op dat moment in het verhaal bevindt. Zo gaan bij *De Amerikaanse prinses* alle eigenschappen die aan Duitsland worden toegekend over de periode van het Interbellum. Het trauma van de oorlog en de gevolgen van de oorlog zijn daarom dominerend in de karakterisering. In *Heineken* wordt Duitsland omschreven in de periode van de jaren 1870, waardoor een beeld van Duitsland naar voren komt als machtig en sterk land.

In *Bernhard* gaan alle omschrijvingen over Nederland in de periode waarin de verloving tussen Bernhard en Juliana bekend werd, de jaren 1930. Uit die omschrijvingen komt een bijzonder negatief beeld naar voren. Uit de analyse blijkt dat dit een metabeeld van de verteller is, de verteller beschrijft hoe zij denkt dat Bernhard over het Nederlandse volk dacht: saai, somber en bekrompen. Dit is opvallend, aangezien *Bernhard* het boek is waarop Van der Zijl is gepromoveerd als historica. Zoals in de paragraaf over het genre biografieën 2.1.2.2 staat beschreven, bestaat er discussie over de biografie als dissertatie door de verhouding tussen wetenschappelijkheid en literariteit. Uit deze analyse blijkt dat in de biografie *Bernhard* wetenschappelijkheid en literariteit elkaar enigszins in de weg zitten. In het boek staat centraal wie Bernhard nu precies was en hoe zijn leven nu precies is verlopen, hierdoor lijkt de karakterisering beïnvloed. De omschrijvingen van Nederland lijken namelijk geformuleerd te zijn met het doel om het karakter en de keuzes van Bernhard helder en begrijpelijk neer te zetten. In *De Amerikaanse prinses* zijn overigens geen zinnen met eigenschapswoorden en -eenheden over Nederland gevonden.

Amerika, Duitsland en Nederland worden dus in de drie boeken verschillend gekarakteriseerd. Te zien is hoe de stijl van Van der Zijl consequenties heeft voor de beeldvorming. De boeken zijn biografieën, het leven van één persoon staat centraal, en daarnaast is de ontwikkeling van de wereld daaromheen een belangrijk thema in de boeken. Die ontwikkeling van de naties is terug te zien in de beeldvorming, maar wel alleen bij de landen waar de hoofdpersonen in geboren zijn. Bij de beeldvorming van de andere landen die in het boek wordt gecreëerd is dit niet of veel minder het geval. Deze karakterisering lijken meer in dienst te staan van het verhaal dat Van der Zijl wil vertellen. Alleen die periode van Duitsland, Nederland of Amerika wordt omschreven als het verhaal daartoe leidt. De omschrijvingen lijken hierdoor stereotyperender en eenduidiger. tevens valt hierdoor te verklaren waarom Duits-

land in *Heineken* wordt gekarakteriseerd als sterk en machtig en in *De Amerikaanse prinses* als verwoest en getraumatiseerd.

De vraag die rest is of de lezer zich dit ook realiseert, of dat de beeldvormende uitspraken zich in het hoofd van de lezer nestelen zonder een besef van de consequenties die Van der Zijls stijl met zich meedraagt.

6.2 Perspectiefinname

Deze tweede onderzoeksvraag heeft als doel inzicht te krijgen in verhouding tussen de verteller en de hoofdpersoon enerzijds en de beeldvorming anderzijds. Bij het antwoord op de eerste deelvraag is deze vraag al enigszins aan bod gekomen, waaruit blijkt dat bij een analyse van de gecreëerde beeldvorming in een verhaal de auteur niet buiten beschouwing kan worden gelaten. De auteur maakt keuzes voor hoe hij of zij het materiaal ordent, maar ook blijkt de stijl van de auteur consequenties te hebben voor de beeldvorming. In ieder geval is dit bij Van der Zijl te zien. Het genre dat Van der Zijl beoefent zit tussen fictie en wetenschap in: ze beschrijft de werkelijkheid in verhaalvorm. Nu blijkt dat dit consequenties kan hebben voor de beeldvorming. Deze mengvorm van genres kan immers hybride beeldvorming opleveren: de ontwikkeling van de hoofdpersoon en de ontwikkeling van de wereld eromheen worden omschreven en met elkaar verbonden, zodat de hoofdpersoon gaat staan voor de natie die ook beschreven wordt. In de onderzochte boeken blijkt dit in *De Amerikaanse prinses* te gebeuren. De gevonden eigenschappen die aan de kernwoorden worden toegekend slaan op dubbele kernwoorden: op de hoofdpersoon én zijn of haar geboorteland. Deze vermenging is te zien bij het stereotiepe beeld van de Amerikaanse droom dat wordt beschreven in het boek. Van der Zijl schrijft die mentaliteit aan de hoofdpersoon toe, noemt die mentaliteit typisch Amerikaans en schrijft hoe Amerikaans Tew en haar karakter zijn. Tew wordt zo neergezet als een soort personificatie van de Amerikaanse mentaliteit, namelijk het geloof dat je kunt worden wie je wilt zijn en dat je altijd ergens opnieuw kan beginnen. In de epiloog van *De Amerikaanse prinses* wordt beschreven dat het boek voor haar ook een persoonlijke zoektocht is; dit is terug te zien in de perspectiefinname. Van de drie onderzochte boeken lijkt dan ook de verteller in *De Amerikaanse prinses* het meest vervlochten met het hoofdpersonage. In het boek is namelijk ook veel dubbelzinnige focalisatie te zien: regelmatig wordt de visie van een personage verwoord, zonder dat vast te stellen is of dit daadwerkelijk de visie van de verteller is. De bron is dan niet te achterhalen.

In *Bernhard* is in een aantal passages sprake van een dubbelzinnige focalisator, maar niet zo vaak als in *De Amerikaanse Prinses*. Daarbij komt er in *Bernhard* personagetekst voor, wat in *De Amerikaanse prinses* niet het geval is. In *Bernhard* staan meerdere citaten waar de bron bij vermeld staat. In de karakterisering van Duitsland is te zien dat de focalisatie duidelijk bij de verteller ligt, hier is van verwarring geen sprake. In de karakterisering van Nederland daarentegen treedt wel verwarring op. Van der Zijl lijkt regelmatig in te vullen wat zij denkt dat Bernhard heeft gedacht, gezegd en gevonden. In de formulering van de zinnen schemert de visie van de verteller door, waardoor te zien is dat de zin-

nen hoogstwaarschijnlijk metabeelden van de verteller bevatten en niet de daadwerkelijke gedachten van Bernhard.

Alleen in *Heineken* is nauwelijks sprake van dubbelzinnige focalisatie, slechts één keer is dit te zien. Een aantal keer is er personagetekst te zien, dit zijn altijd citaten waarvan de bron vermeld wordt. De focalisatie ligt in de zinnen met karakterisering van Nederlanden Duitsland bij de verteller of bij de auteur van de geciteerde tekst.

In de onderzochte boeken is dus te zien hoe Van der Zijl speelt met perspectieffinname. De uitkomsten roepen de vraag op wat de consequenties hiervan zijn. Hoewel in basis elke tekst onvermijdelijk subjectief is, doet de aanduiding 'non-fictie' veronderstellen dat subjectiviteit enkel zit in de keuze hoe het onderzoeksmateriaal wordt geordend. Uit al dat bronnenmateriaal moet een logisch verhaal komen en de schrijver heeft de literaire vrijheid om hier een toegankelijk en meeslepend verhaal van te maken. Maar waar ligt bij literaire non-fictie de grens dan tussen de werkelijkheid en de verbeelding, tussen feitelijkheid en literariteit? Een literaire methode is perspectieffinname; verwarring en wisseling in perspectief waardoor er spanning ontstaat tussen verteller en personage maken een tekst literair. Dit maakt een tekst echter ook subjectiever: inherent aan die verwarring is immers oncontroleerbaarheid. Aan wie is de beeldvorming dan toe te schrijven, aan de verteller of het personage?

Wat valt er aan de hand van bovenstaand besluit te concluderen over de status van subjectiviteit in literaire non-fictie? Van der Zijl schrijft dat ze zich bewust is van de invloed die ze onvermijdelijk heeft op het verhaal. Aan die bewustwording kan nog een extra element toegevoegd worden: die invloed ligt niet alleen in hoe ze het materiaal voor haar boeken ordent, maar ook in de perspectieffinname. Van der Zijls stijl lijkt consequenties te hebben voor de beeldvorming door de manier waarop ze het verhaal van haar protagonist vertelt inbedt in historische ontwikkelingen en de manier waarop ze met perspectief speelt in de verhalen.

6.3 Discussie

In dit hoofdstuk wordt teruggekeken op het onderzoek. Besproken zal worden welke beperkingen het onderzoek heeft en welk vervolgonderzoek wordt aanbevolen.

6.3.1 Beperkingen

Voor de methode heb ik mij laten inspireren door eerder onderzoek naar beeldvorming van naties in krantenartikelen, zoals de scriptie van Woloszyn (2007). In dit onderzoek worden op kwantitatieve wijze kennisstructuren gedistilleerd uit een corpus bestaande uit krantenartikelen. Het eerste deel van de methode is overgenomen: eigenschapswoorden en -eenheden zijn gezocht in een corpus bestaande uit de boeken van Annejet van der Zijl en vervolgens geordend in tabellen. Verdere stappen in dat analysemodel zijn niet gezet. De reden hiervoor is dat het distilleren van kennisstructuren niet het doel was van deze scriptie. Tevens waren er te weinig resultaten voor een kwantitatieve analyse.

De pragmatische manier van ordenen leek bij aanvang praktischer en toepasselijker dan uiteindelijk in de praktijk bleek. De functioneel-pragmatische inbedding combineren met literaire analyse ging dan ook niet moeiteloos. De methode moest 'bruikbaar' worden gemaakt voor een onderzoek naar literaire non-fictieteksten, wat veel vragen opriep en soms leidde tot een brede definiëring van concepten. Er kan dan ook een kanttekening geplaatst worden bij de brede definiëring van eigenschapswoorden en -eenheden. Deze brede definiëring maakte de selectie van de zinnen met eigenschapswoorden en -eenheden enigszins subjectief, een andere onderzoeker had mogelijk meer of minder zinnen geselecteerd voor het corpus en had ze vervolgens mogelijk ook anders geïnterpreteerd.

Daarbij is het tweede, literaire deel van de analyse bij uitstek onvermijdelijk subjectief: een literaire tekst is nu eenmaal oneindig genuanceerd en multi-interpretabel. De keuze om de resultaten niet verder onder te verdelen, maar kwalitatief te analyseren, zorgde daarbij voor een hoeveelheid aan te analyseren materiaal waarmee een andere onderzoeker mogelijk tot andere observaties en conclusies was gekomen.

Toch bood de pragmatische inbedding een vruchtbaar corpus; een corpus met rijk materiaal, waarmee beeldvorming in literaire teksten onderzocht kon worden. De geconstateerde beeldvorming kon alleen op kwalitatieve wijze worden verkregen. Daarom is de combinatie toch succesvol gebleken.

6.3.3 Vervolgonderzoek

Literaire non-fictie is een fascinerend genre dat enorm populair is en dat uitdaagt om na te denken over de grenzen tussen objectiviteit en subjectiviteit in journalistieke en literaire teksten. Meer onderzoek naar literaire non-fictie in welke vorm ook is daarom aanbevolen. Onderzoek naar beeldvorming in literaire non-fictie is daarnaast interessant, omdat het genre populair is en omdat het genre de belofte bevat waargebeurde verhalen te vertellen, maar tegelijk onvermijdelijk subjectief is. Daarom is verder onderzoek naar en discussie over de grens tussen verbeelding en werkelijkheid in literaire non-fictie aanbevolen.

Tot slot is onderzoek waarin de gehanteerde methode verder en beter wordt uitgewerkt ook wenselijk. Geprobeerd kan worden om de methode strakker uit te werken en zo passender te maken voor functioneel-pragmatisch onderzoek naar literaire (non-fictie)teksten.

Bibliografie

Primaire literatuur

Zijl, A. van der (2009). *Bernhard*. Amsterdam: Querido.

Zijl, A. van der (2015). *De Amerikaanse prinses*. Amsterdam: Querido.

Zijl, A. van der (2012). *Heineken*. Amsterdam: Querido.

Secundaire literatuur

Anderson, B. (2006). 'Introduction'. In: *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London/New York. (rev.ed.) 1-8

Beller, M., & Leerssen, J. (red.) (2007). *Imagology: The cultural construction and literary representations of national characters*. Amsterdam: Brill-Rodopi.

Beller, M., & Leerssen, J. (2007). 'Foreword'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopo. XI-XVI

Beller, M. (2007). 'Stereotype'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopo. 429-433

Beller, M. (2007). 'Perception, image, imagology'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi. 3-16

Beller, M. (2007). 'Cliché'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi. 297-298

Biografie. (z.d.) Geraadpleegd op 14 maart 2018, van <http://www.annejetvanderzijl.com/biografie/>

Firchow, P. (2007). 'America: United States'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi. 90-94

Krol, E. (2007). 'Dutch'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi.

Beller, M. (2007). 'Germans'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi.

Biografie. (z.d.) Geraadpleegd op 14 maart 2018, van <http://www.annejetvanderzijl.com/biografie/>

Boven, E. van, Kemperink, M. (2012). *Literatuur van de moderne tijd*. Bussum: Uitgeverij Couthino.

Ceelen, H., & van Bergeijk, J. (2007). *Meer dan de feiten*. Amsterdam: Atlas Contact.

- Dee, van L. (2008). *Wat is literaire non-fictie?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Ehlich, Rehbein, Thijs, ten (1993). *Kennis, taal en handelen*. Assen: Van Gorcum.
- Exter, R., van & Pauw, A. *Tussen literatuur en journalistiek*. Culemborg: Phaedon, 1994.
- Farissi, N. El. (2008). *Beeldvorming van Nederland en Nederlanders in binnen- en buitenlandse dagbladen vanaf 2002 tot 2006*. Masterscriptie communicatiestudies. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Fontijn, J. (1992). *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht: Hes uitgevers.
- Hollowell, J. (1977). *Fact and Fiction. The new journalism and the nonfiction novel*. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Houtkoop, H. en Koole, T. (2000). *Taal in actie*. Bussum: Uitgeverij Couthino.
- Leerssen, J. (2015). *Nationalisme*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, J. (2007). 'Image'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi. 415-417
- Leerssen, J. (2007). 'Imagology: history and method'. In: Manfred Beller and Joep Leerssen (eds.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam/New York: Rodopi. 17-32
- Mak, G. (1993). 'Het eeuwig slepen met de loden bal'. *Raster*, 26(61), 137-144. Geraadpleegd op 20 april 2018, van http://www.dbnl.org/tekst/ras001199301_01/ras001199301_01_0010.php
- Mourits, B. (2008). 'Waar gebeurd is wel degelijk een excuus. De grenzen van literaire non-fictie'. In: *De Revisor*, jaargang 34, 8-17
- Van Bork, G. J., Delabastita, D., Van Gorp, H., Verkruijsse, P. J., & Vis, G. J. (2012). 'Perspectief'. Geraadpleegd op 13 mei 2018, van http://www.dbnl.org/tekst/dela012alqe01_01/dela012alqe01_01_03264.php
- Veen, T., van & Pama, G. (2017, 10 november). 'Er zijn vele vormen voor een wetenschappelijke biografie'. Geraadpleegd op 6 augustus 2018, van <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/11/10/er-zijn-vele-vormen-voor-een-wetenschappelijke-biografie-13953193-a1580755>
- Wolozyn, P. (2017). *Polen zijn ook maar mensen*. Masterscriptie communicatiestudies. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Bijlage 1: Tabellen *De Amerikaanse Prinses*

Tabel 1: <u>Amerika</u>	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 28	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- De Amerikaanse droom: waarin je kunt zijn en worden wie je wilt, ongeacht waar je vandaan komt	Daarbij groeide ze op met iets veel beters dan geërfd geld. Namelijk met een droom – en wel de <u>Amerikaanse droom</u> , waarin <i>je kunt zijn en worden wie je wilt, ongeacht waar je vandaan komt</i> .	Eind 19 ^{de} eeuw	vertellerstekst	verteller	hetero	24
2.	- tabak kauwend - ongeletterde - ongelikte beren	Ze [Mrs. Astor] beschouwde het als haar persoonlijke missie om te bewijzen dat zij en haar landgenoten [Amerikanen] meer waren dan de tabak kauwende, ongeletterde en ongelikte beren die de wereld in hen zag.	~1890	Vertellerstekst; indirecte rede	Verteller of Mrs. Astor: dubbelzinnig	Meta of hetero	33 – 34
3.	- van barbarisme naar hedonisme 'zonder enige beschaving ertussenin'	Nadat de latere Franse premier Georges Clemenceau in 1889 had verkondigd dat Amerika van barbarisme naar hedonisme was gegaan 'zonder enige beschaving ertussenin', stelde ze [Mrs. Astor] zelfs een lijst op van de vierhonderd mensen die in haar optiek als een soort Amerikaanse adel golden.	1889	Vertellerstekst; indirecte rede	Onduidelijk: Clemenceau of verteller	hetero	34
4.	- jong - geobsedeerd door geld	<u>Het jonge Amerika</u> was nu eenmaal <i>geobsedeerd door geld</i> , en het publiek was zo onverzadigbaar waar het ging om de details van de levens, huizen en feesten van de rijken dat een kop als 'Rich Woman Falls Down Stairs – Not Hurt' zonder moeite de voorpagina haalde.	1893	vertellerstekst	verteller	hetero	47
5.	- extreme tweedeling	Voor de dienstdoende <i>New York Times</i> -verslaggever vormde de afvaart echter vooral een mooie aanleiding om nog eens te wijzen op de extreme tweedeling in het Amerika van deze dagen: 'Aan de ene kant zag je gezonde, rijke en gelukkige mannen, en knappe vrouwen (...) Aan de andere kant zag je mannen en vrouwen, oud en jong, armoedig, treurig en allemaal waarschijnlijk zonder ook maar een cent in de wereld die ze van zichzelf konden noemen.'	~1890	vertellerstekst	Verteller	hetero	55
6.	- modern - door patriotisme bezielde	De oude <i>grootmacht Spanje</i> bleek totaal geen partij voor <i>het moderne, door patriotisme bezielde Amerika</i> en binnen enkele maanden was de klinkende overwinning in de Spaans-Amerikaanse Oorlog een feit.	1898	vertellerstekst	verteller	hetero	59
7.	- industrieel (bruut beton, hard licht en vulgair)	Hoewel sommige schrijvers, zoals Edith Wharton en Henry James, uitweken naar Europa uit afschuw van het <i>brute beton, het harde licht en de vulgariteit van industrieel Amerika</i> , kwamen andere kunstenaars juist massaal af op de modernste, meest bruisende en minst burgerlijke stad ter wereld.	1900	vertellerstekst	verteller	hetero	69
8.	- sociaal gezien onacceptabel	Haar eventuele gebrekkige status in haar geboorteland namen ze daarbij graag voor lief: voor hen waren alle <u>Amerikanen sociaal</u>	~1900	Vertellerstekst; indirecte rede	Dubbelzinnig verteller of 'hen'	hetero	85 -

		<i>gezien even onacceptabel</i> en dus, zoals schrijfster Ruth Brandon puntig samenvatte, 'one might therefore pick the richest without compunction' – je kon net zo goed meteen de rijkste uitzoeken.					86
9.	- het land van ongekeerde mogelijkheden - het beste land van de wereld - hier heeft iedereen, ongeacht verleden, achtergrond of sekse, de kans iets van zijn of haar leven te maken	En als altijd wenkte het nu alweer bijna dertig jaar oude Vrijheidsbeeld naar de immigranten, die nog steeds met duizenden tegelijk arriveerden in <i>het land van de ongekeerde mogelijkheden</i> : kom hier, <u>dit [Amerika]</u> is <i>het beste land van de wereld, hier heeft iedereen, ongeacht verleden, achtergrond of sekse, de kans iets van zijn of haar leven te maken.</i>	1913	Vertellerstekst; indirecte rede	verteller	Hetero of fictieve auto	94
10	- de eenvoud en de morele waarden	Na alle excessen van de voorgaande decennia hunkerde men naar <i>de eenvoud en de morele waarden van de pionierssamenlevingen in het oude Amerika</i> , zoals Allene en Anson die nog in hun jeugd hadden meegemaakt.'	1850 vs 1910 Of 19 ^e eeuw vs 20 ^e eeuw	vertellerstekst	verteller	hetero	97
11.	- het geweldigste land ter wereld	<u>Amerika</u> was nu inderdaad ontegenzeggelijk <i>the greatest nation, het geweldigste land ter wereld.</i>	Roaring twenties	vertellerstekst	verteller	hetero	124
12.	- het idee dat er altijd wel ergens een nieuw begin te vinden moet zijn	En ze was bovenal <u>Amerikaans</u> . En als er iets Amerikaans was, dan was dat wel <i>het idee dat er altijd wel ergens een nieuw begin te vinden moet zijn.</i>	1927	vertellerstekst	Dubbelzinnig: verteller of Tew	hetero	132
13.	- kan zich geen ander politiek systeem dan de <i>democratie</i> voorstellen	Zelf was ieder totalitair systeem, of het nu communistisch of fascistisch was, haar [Allene Tew] vreemd – <u>als rechtgeaard Amerikaan</u> en overtuigd republikein kon ze zich geen ander politiek systeem dan de <i>democratie</i> voorstellen.	1933	vertellerstekst	Verteller of Allene Tew: dubbelzinnig	Auto of hetero	157
14.	- veilig - overzichtelijk	Begin december voeren ze met het SS Rex vanuit Genua – weg van de Oude Wereld met haar eindeloze twisten en vetes, terug naar <u>het veilige, overzichtelijke Amerika</u> en het nieuwe zonovergoten appartement in New York.	1939	vertellerstekst	verteller	hetero	186
15.	- arbeidersparadijs	Als zoveel luxeactiviteiten was ook zeilen gedemocratiseerd in <i>het arbeidersparadijs</i> waarin <u>Amerika</u> zich had getransformeerd.	1940	vertellerstekst	verteller	hetero	188
16.	- geëxalteerd	Eindigen deed ze haar brieven meestal met 'Best love to you ever' of, haar favoriet – want ze bleef natuurlijk een in de ogen van de <i>terughoudende Europeanen</i> ietwat <i>geëxalteerde Amerikaanse</i> -, 'Oceans of love, Mama.	1945	vertellerstekst	verteller	hetero	194
17.	- de instelling 'doorgaan en niet omkijken'	<i>Doorgaan en niet omkijken</i> , was haar devies. Het <u>was de instelling die Amerika had grootgemaakt</u> , het was de mentaliteit die Allene had doen overleven en het was ook de spirit die ze probeerde over te brengen op haar stiefzoon [...]	19 ^{de} eeuw?	vertellerstekst	Verteller of Tew: dubbelzinnig?	hetero	205
18.	- ruimdenkend jegens vreemdelingen - xenofobisch - intolerant	Het lijkt eerder het gevolg van de sfeer in het door de Koude Oorlog bevangen Amerika. Zo <i>ruimdenkend jegens vreemdelingen</i> als de <u>Amerikanen</u> waren geweest tijdens Allenes jeugd, toen het land nog opgebouwd moest worden, zo <i>xenofobisch</i> en <i>intolerant</i>	Jaren 1950	vertellerstekst	verteller	hetero	223

		betoonden ze zich in deze dagen, nu er zoveel welvaart te verliezen was.					
19.	- mentaliteit van vallen en opnieuw beginnen van oudsher hoog in het vaandel heeft staan	Mijn conclusie: het heeft dus kennelijk zin om je te verdiepen in de manier waarop met tegenslag wordt omgegaan. En waar kan dat beter dan in <u>Amerika</u> , het land dat de mentaliteit van vallen en opnieuw beginnen van oudsher hoog in het vaandel heeft staan?	2015	vertellerstekst	Verteller	hetero	237

<u>Tabel 2:</u> <u>Duitsland</u>	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 5	Volledige zin	Periode	Personage- of ver- tellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- kansloze pauper van Europa	En vooral wraak om het Verdrag van Versailles, dat <u>hun land [Duitsland]</u> had veroordeeld tot een bestaan als <i>de kansloze pauper van Europa</i> .	1919	Vertellerstekst	Dubbelzinnig: Verteller	Hetero/auto	155
2.	- verwoest - getraumatiseerd	Gedurende de naoorlogse jaren waren het ook vooral Amerikaanse investeerders geweest die grootscheeps durfden te investeren in <u>het verwoeste en getraumatiseerde Duitsland</u> .	Jaren 20	Vertellerstekst	Verteller	Hetero	156
3.	- verbitterd - van hun zelfrespect beroofd	Hij [Hitler] zei alles wat <u>de verbitterde en van hun zelfrespect beroofde Duitsers</u> wilden horen: dat de Joden overal de schuld van waren, dat het Dictaat van Versailles' misdadig was en dat de politici van de Weimarrepubliek verraders waren, die hun land hadden verkwanseld.	Jaren 30	Vertellerstekst	Verteller	hetero	156

Bijlage 2: Tabellen *Bernhard*

Tabel 3: <u>Duitsland</u>	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 17	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- gehate	Nog verleidelijker waren de beelden van een kleine tien jaar later: een zelfverzekerde dertiger in generaalsuniform die zich, één hand aan het stuur van een jeep, een weg baande door dolenthousiaste menigtes, en aan wie goed te zien was dat hij de <i>gehate Duitsers</i> eens flink op hun plaats gezet had.	1936	vertellerstekst	verteller	Hetero	11
2.	- keizerlijk	Wie waren nu eigenlijk precies deze Biesterfelders, die aan het eind van de negentiende eeuw zo'n rumoer wisten te veroorzaken in <i>keizerlijk Duitsland</i> ?	~1900	vertellerstekst	verteller	Hetero	19
3.	- militarisme	Daarbij zou hij [de vader van Bernhard] begiftigd zijn geweest met zo'n onafhankelijke en vooruitziende blik dat hij zich van jongs af aan keerde tegen het <i>militarisme</i> dat zo'n allesoverheersende rol speelde binnen het <i>Duitse keizerrijk</i> .	~1900	vertellerstekst	verteller	hetero	22
4.	- keizerlijk	Het verleiden van de vrouw van een medeofficier druiste immers in tegen alle militaire ertocodes in <i>keizerlijk Duitsland</i> .	1907	vertellerstekst	Verteller	hetero	41
5.	- Het boerse zusje van de koloniale grootmachten	Zo lang was het immers nog niet geleden dat <i>Duitsland</i> niet meer was dan <i>het boerse zusje van de koloniale grootmachten</i> , dat zich keer op keer de vernederde plundertochten van buitenlandse legers moest laten welgevalen.	<1884	vertellerstekst	Verteller	hetero	65
6.	- Militaire retoriek	En dat was des te pijnlijker omdat ze zelf oprecht waren gaan geloven in de <i>militaire retoriek die zo'n essentiële karaktertrek van de Duitse monarchie</i> geworden was.	1914	vertellerstekst	Verteller	hetero	77
7.	- Zin voor een ordelijke gang van zaken	Na de excessen van de revolutie liet de aangeboren <i>zin van de Duitser voor een ordelijke gang van zaken</i> zich weer gelden.	1918	Personagetekst	Biograaf Hatch	hetero	102
8.	- Alles wat misdadig en fout was	'In de vroege jaren vijftig en zestig, toen auteurs als J. Waterink en Alden Hatch in nauwe samenwerking met Bernhard het beeld van zijn jeugd bepaalden, was de Tweede Wereldoorlog nog maar kortgeleden en stond het woord ' <i>Duits</i> ' in Nederland nog voor <i>alles wat misdadig en fout was</i> .'	Jaren 50 en 60	vertellerstekst	verteller	hetero	102
9.	- verarmd	De rentenmark bleef stabiel en het <i>verarmde Duitsland</i> transformeerde in een mekka voor Buitenlandse ondernemingen, Britse en Amerikaanse leningen stroomden binnen en de werkgelegenheid explodeerde	1924	vertellerstekst	verteller	hetero	129
10.	- internationale paria	Als <i>internationale paria</i> werd <i>Duitsland</i> demonstratief niet op het sportfestijn uitgenodigd.	1920	vertellerstekst	Verteller	hetero	136
11.	- preuts - flegmatiek	Veel buitenlanders die in dit laatste welvaartsjaar Berlijn bezochten, vonden het uiterst bizar dat de Duitsers, die immers de naam hadden zo preuts en flegmatiek te zijn, plotseling een volk van naaktlopers leken te zijn geworden	Roaring twenties	Personagetekst	Citaat: historicus Otto Friedrich	hetero	161
12.	- postrevolutionair - overwegend antimonarchistisch	Gewend aan het <i>postrevolutionaire</i> en overwegend <i>antimonarchistische Duitsland</i> , was bij Bernhard zelf de verbazing over zijn onthaal bij tijd en wijle duidelijk van zijn gezicht te lezen: 'de verloofde van Prinses Juliana amuseerde zich kenelijke over zooveel enthousiasme'.	1936	vertellerstekst	verteller	hetero	259
13.	- ontvoert tot de weerwolf van Europa	Even leek de geschiedenis van 1914 zich te herhalen en het continent op de rand van een nieuwe wereldbrand te wankelen: <i>Duitsland</i> had zich, in de woorden van	1938	Personagetekst	Citaat Sebastian Haffner,	auto	293

		Sebastian Haffner, <i>ontpopt tot 'de weerwolf van Europa'</i> .			publicist/jurist		
14.	- alles [draait] om het leger - de essentie van de mannelijke identiteit wordt bepaald door militaire rang en plaats	'[...] toen hij onvermoeibaar het land afreisde, van het ene legeronderdeel naar het andere. Hierin toonde Bernhard zich een <u>'typische Duitser'</u> . <i>In de feodale wereld waar hij uit was voortgekomen draaide immers alles om het leger en werd de essentie van de mannelijke identiteit bepaald door militaire rang en plaats.</i> '	1939	vertellerstekst	vertellers	hetero	297

Tabel 4: Nederland	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 17	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellers-tekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- somber	En we kennen ze allemaal, zoals die van de vlotte jongeman met dat olijke brilletje, die in september 1936 voor Paleis Noordeinde uit zijn Fordje sprong en een frisse wind deed waaien door ons <i>sombere</i> [Neder]land.	1936	Vertellerstekst	Verteller	Auto	11
2.	- provinciaal	Het wat <i>provinciale</i> Nederland mocht maar wát blij zijn dat een man met zoveel allure ons wilde vertegenwoordigen.	1936	Vertellerstekst	Verteller	Auto	11
3.	- neutraal	Terwijl Wilhelm II die nacht met een aantal getrouwen naar het <i>neutrale</i> Nederland vluchtte, brak in Lippe 'de hel los', zoals Leopold zijn broer later schreef.	1918	Vertellerstekst	Verteller	Auto	99
4.	- vlak	Even later ratelden in het hele land de telexen en ging de mare over het <i>vlakke</i> Hollandse land: de prinses was verloofd!	1936	Vertellerstekst	Verteller	auto	255
5.	- rustig	Het nieuws van de verloving werd ontvangen met een enthousiasme dat men, zoals de Duitse gezant enigszins verbaasd constateerde, 'bij die <i>rustige</i> <i>Hollanders</i> niet voor mogelijk had gehouden'.	1936	Personagetekst: citaat	Geciteerde gezant Von Zech- Burkersroda aan Berlijn	hetero	256
6.	- niet zo opgewonden - eerder lauw	En dit van ons gewoonlijk toch niet zo opgewonden, eerder lauwe volk!	1936	Personagetekst: citaat	verslaggever Nieuw Rotter- damsche Courant	auto	257
7.	- wereldvreemd	Gedurende deze eerste hectische uren en dagen in Nederland moet Bernhard al hebben beseft dat hij er, behalve een adorerende echtgenote, ook een volstrekt idolaat en minstens zo <i>wereldvreemd</i> volk bij zou krijgen.	1936	Vertellerstekst	Verteller	meta	259
8.	- bezadigd	In Frankrijk werd serieus rekening gehouden met een rechtse revolutie en zelfs in het <i>bezadigde</i> Nederland had de Nationaal Socialistische Beweging, de NSB, bij de laatste verkiezingen al bijna acht procent van de stemmen achter zich weten te krijgen.	1936	Vertellerstekst	Verteller	auto	261
9.	- benauwend moraal	Zelfs in Parijs, waar Bernhard in november kort met Aschwin verbleef, wist hij zich niet helemaal vrij van de spiedende <i>Nederlandse</i> ogen en hun <i>benauwende moraal</i> .	1936	Vertellerstekst	Dubbelzinnige focalisatie: Verteller of Bernhard	Auto of hetero	265
10.	- verzuild	Voor het eerst manifesteerde de monarchie zich volop als nationaal bindmiddel van de <i>verzuilde</i> Nederlandse samenleving en haar overzeese koloniën.	1936	Vertellerstekst	Verteller	auto	266
11.	- weinig enerverend	Maar hij was in zijn eentje achtergebleven in het <i>weinig enerverende</i> Nederland, naast een vrouw met wie hij in wezen niet veel gemeen had.	1937	Vertellerstekst	Dubbelzinnige focalisatie: Verteller of Bernhard	Au- to/meta	279
12.	- sloom	Tijdens het luxeleventje dat hij sinds zijn huwelijk genoten had, had niets in	1939	Vertellerstekst	Dubbelzinnige	Meta	296

	- boers	zijn gedrag erop gewezen dat hij zich, zoals zijn biografen later zo vroom zouden benadrukken, deel voelde of wilde voelen van het nogal <i>slome en boerse</i> [Nederlandse] volk waar hij zich in had getrouwd.			focalisatie: biograaf of verteller		
13.	- oud - bekrompen - klein kibbelend	Aan de ene kant het kabinet, representanten van wat Wilhelmina noemde 'oud, bekrompen klein kibbelend <u>Nederland</u> '; aan de andere kant de koningin met haar geïmproviseerde hofhouding, 'de adel van dapperen', met wie ze na de bevrijding zou gaan regeren.	~1942	Personagetekst	Directe rede: parafrase biografie van Cees Fasseur	auto	320

Bijlage 3: Tabellen *Heineken*

Tabel 5a: Nederland	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 22	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- afpersing - weinig beschaving	De reiziger die <u>Holland</u> betreedt, moet bedacht zijn op <i>afpersing en weinig beschaving</i> verwachten.	1831	Personagetekst	John Barrow	hetero	11
2.	- arm - achtergebleven	In het dagelijks leven was hij effectenhandelaar en kon hij dus met eigen ogen zien hoe de regentenfamilie hun kostbare guldens liever investeerden in veilige Duitse mijnen, of lucratieve Amerikaanse spoorwegen, dan in hun eigen <i>arme, achtergebleven land</i> .	~1830	Vertellerstekst	verteller	auto	12
3.	- degelijkheid - vroomheid - spaarzaamheid	Moeder Jannetje belichaamde de klassiek Hollandse deugden, zoals degelijkheid, vroomheid en spaarzaamheid. (Vader Jan stond hierin symbool voor de daadkracht en de ondernemingslust die Amsterdam ooit tot wereldfaam hadden opgestuwd)	1841	Vertellerstekst	Verteller	auto	13
4.	- Faam als internationaal centrum van de geld- en effectenhandel - Wetenschappelijk en religieus klimaat aanzienlijk vrijzinnig	Hoewel de Hollandse zeevaarders hun hegemonie over de wereldzeeën toen al verloren hadden aan Britse en Franse Kapers op de kust, teerde het land op dat moment nog op zijn <i>faam als internationaal centrum van de geld- en effectenhandel</i> . Bovendien was het <i>wetenschappelijk en religieus klimaat er aanzienlijk vrijzinniger</i> dan in het grote buurland in het oosten.	1747	Vertellerstekst	Verteller	Me- ta/auto	14
5.	- verzwakt	In 1774 had de <i>verzwakte republiek</i> zich een Franse inval laten welgevalen, uitgelokt door een kleine groep patriotten.	1774	Vertellerstekst	Verteller	auto	16
6.	- vazalstaat van Frankrijk	Maar in feite was <u>Nederland</u> niet meer dan een <i>vazalstaat</i> van het machtshongerige Frankrijk.	1794	Vertellerstekst	Verteller	auto	16
7.	- nieuw	Omdat de geallieerden graag een sterke natie ten noorden van Frankrijk zagen, werd het <i>nieuwe koninkrijk</i> [Nederland] uitgebreid met de relatief welvarende Zuidelijke Nederlanden.	1815	Vertellerstekst	Verteller	auto	17
8.	- klassieke handelsnatie	Niet langer gaven <i>klassieke handelsnaties</i> , zoals <u>Nederland</u> , internationaal de toon aan.	~1870	Vertellerstekst	Verteller	auto	18
9.	- laag gelegen	In het <i>laag gelegen Nederland</i> met zijn talloze waterwegen was de aanleg van verharde wegen of spoorlijnen nooit erg urgent geweest.	~1870	Vertellerstekst	Verteller	Auto	18
10.	- hard op weg om een van de achterlijkste landen van Europa te worden	Willem I, die zelf het grootste deel van zijn volwassen leven in het vooruitstrevende Engeland had doorgebracht, realiseerde zich heel goed dat zijn <i>koninkrijk</i> [Nederland] hard op weg was een <i>van de achterlijkste landen van Europa te worden</i> .	~1820	Vertellerstekst	Dubbelzinnig: Willem I of verteller	auto	19
11.	- in technisch opzicht dramatisch achterop geraakt	Maar meteen na die opening al bleek pijnlijk hoe dramatisch <u>Nederland</u> <i>in technisch opzicht inmiddels achterop was geraakt</i> .	~1820	Vertellerstekst	Verteller	auto	19
12.	- wereldmacht	Hiermee was <i>de voormalige republiek der Nederlanden</i> , tweehonderd jaar na	~1840	Vertellerstekst	Verteller	auto	21

	- wingewest	haar glorie-dagen als <i>wereldmacht</i> en haar fameuze Gouden Eeuw, feitelijk zelfs <i>wingewest</i> geworden.					
13.	- modern - democratisch	En dus zette hij, daartoe nog eens extra aangezet door een groepje liberalen die hem chanteerden met zijn seksuele geaardheid, in de herfst van 1848 zijn handtekening onder de nieuwe grondwet, die de basis zou vormen van een <i>modern, democratisch Nederland</i> .	1848	Vertellerstekst	verteller	auto	30
14.	- zindelijkheid	Overal dezelfde geest van ruimte en soliditeit, nergens vocht waar die vermeden had kunnen worden en overal <u>Oudhollandse zindelijkheid</u> .	1867?	Personagetekst	Verslaggever: Citaat van een verslaggever van het <i>Algemeen Handelsblad</i>	auto	64
15.	- Niet het land van de trekschuit - technische faam verwerven, vooral op het gebied van waterbouwkunde	Niemand kon <i>Nederland</i> er nu nog van beschuldigen <i>het land van de trekschuit te zijn</i> – al was het maar omdat het allerlaatste exemplaar daags voor de opening van de tentoonstelling voorgoed uit de vaart genomen was. Integendeel, dankzij onder andere de ingenieuze ontwerpen van de spoorbruggen bij Moerdijk en de grote nieuwe kanalen begon het land zich juist een zekere <i>technische faam te verwerven, vooral op het gebied van de waterbouwkunde</i> . En Amsterdam was terug – als wereldhaven, als handelscentrum en als toeristische bestemming.	1883	Vertellerstekst	Verteller	auto	132

Tabel 5b: Amsterdam	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 21	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- 'keizerin van Europa'	Vertelde je neus niet dat er iets helemaal mis was met de stad die twee eeuwen eerder vanwege haar schoonheid en macht nog door dichter Joost van den Vondel uitgeroepen was tot 'keizerin van Europa', dan vertelden je ogen je het wel.	1841	Personagetekst	Joost van den Vondel	auto	12
2.	- oud - van haar troon gestoten - vernederd - verarmd	Vondels keizerin was oud geworden, van haar troon gestoten, vernederd en verarmd.	1841	Vertellerstekst	Verteller	auto	12
4.	- verpauperd - verarmd	Ondertussen spookten nog steeds allerlei besmettelijke ziektes door het verpauperde en verarmde Amsterdam en ook de rijkere inwoners werden niet gespaard.	~1841	Vertellerstekst	Verteller	auto	32
5.	- Ondernemingsgeest - durf - conservatieve mentaliteit	De algehele trend van de voordrachten sloot naadloos aan op het gedachtegoed van Potgieter en de zijnen: de ondernemingsgeest en durf die Amsterdam in de zeventiende eeuw groot hadden gemaakt werden verheerlijkt, de conservatieve mentaliteit veroordeeld, en technische en wetenschappelijke doorbraken op de voet gevolgd.	17 ^{de} eeuw + 19 ^{de} eeuw	Vertellerstekst	Verteller	auto	33
6.	- armoedig	Ogenschijnlijk was de stad, waar Gerard zich iedere ochtend doorheen haastte op weg naar de zoveelste drukke dag op zijn brouwerij, armoedig als altijd.	1864	Vertellerstekst	Verteller	auto	51
7.	- moeras van stilstand en malaise	Zou de Vooruitgang met al zijn zegeningen dan eindelijk ook Nederland bereiken? En zou het werkelijk lukken om Amsterdam vlot te trekken uit het moeras van stilstand en malaise, waar de stad nu al zoveel jaren in was vastgelopen?	~1860	Vertellerstekst	Verteller	auto	55
8.	- Europa's Assepoester	Amsterdam, al zo lang Europa's Assepoester, kon zich opmaken voor een nieuwe glansrol op het wereldtoneel.	~1870	Vertellerstekst	Verteller	auto	113
9.	- een der steeds levende wereldplekken - heeft een rol in de algemene beschaving	Na Londen, Parijs, Wenen, Philadelphia, zal voortaan Amsterdam genoemd worden als een der steeds levende wereldplekken, die een rol hebben in de algemene beschaving en die rol op waardige wijze vervullen.	~1880	Personagetekst	Journalist van <i>Tijdschrift voor Nederlands Indië</i>	auto	130
10	- wereldstad	Amsterdam wordt wereldstad.	~ 1880	Personagetekst	Karel Alberdingk Thijm	auto	131
	- dof - vuil	De Nederlandse hoofdstad was bijna onherkenbaar veranderd in vergelijking met de doffe, vuile stad uit Gerards jeugd.	~1840	Vertellerstekst	Verteller	auto	142
11.	- relatief rustig - bijna gedwee	Tot op dat moment had Amsterdam, zeker in vergelijking met andere Europese hoofdsteden, altijd bekendgestaan als een relatief rustige, bijna gedweeë stad.	~ 1880	Vertellerstekst	Verteller	auto	155
12.	- iemands succes, meer	Wat er sinds de jaren vijftig van de negentiende eeuw ook allemaal veran-	~1890	Vertellerstekst	Verteller	auto	178

	nog dan aan zijn daadwerkelijk financieel vermogen, wordt afgemeten aan zijn maatschappelijk fortuin.	derd mocht zijn in de sociale verhoudingen in Amsterdam, nog altijd werd iemands succes, meer nog dan aan zijn daadwerkelijk financieel vermogen, afgemeten aan zijn maatschappelijk fortuin. Ofwel: aan zijn reputatie.					
13.	- wereldstad	Telefoondraden, die fluisteren en zingen, als de wind er tussen giert, en vertellen dat Amsterdam een wereldstad is geworden.	1901	Personagetekst	Justus van Maurik	auto	192

Tabel 6: Duitsland	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 4	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- geavanceerd op technisch gebied - maakte een ongekende welvaartsgroei door - kreeg het voor het zeggen	Het waren nu vooral de landen die <i>het meest geavanceerd waren op technisch gebied</i> , zoals Engeland en in toenemende mate de <u>Duitse staten</u> en Amerika, die een <i>ongekende welvaartsgroei doormaakten</i> en <i>het voor het zeggen kregen</i> .	~1870	Vertellerstekst	verteller	Hetero	18
2.	- groot machtig keizerrijk	Want de vraag naar Beiers bier bleef maar groeien, zeker nadat <u>de Duitse staten</u> zich in 1871 na hun klinkende overwinning op Frankrijk hadden verenigd tot één <i>groot, machtig keizerrijk</i> .	1871	Vertellerstekst	verteller	hetero	92
3.	- onverminderd sterk	Als buurland van het <i>onverminderd sterke Duitsland</i> had Nederland relatief weinig last van depressie, maar ook hier waren investeerders kopschuw geworden.	1873	Vertellerstekst	verteller	hetero	97

Tabel 7: Amerika	Eigenschapswoorden en -eenheden Totaal: 4	Volledige zin	Periode	Personage- of vertellerstekst	Focalisator	Image	Blz
1.	- geavanceerd op technisch gebied - maakte een ongekende welvaartsgroei door - kreeg het voor het zeggen	Het waren nu vooral de landen die het meest geavanceerd waren op technisch gebied, zoals Engeland en in toenemende mate de Duitse staten en Amerika, die een ongekende welvaartsgroei doormaakten en het voor het zeggen kregen.	~1870	Vertellerstekst	verteller	Hetero	18
2.	- ver	Tegelijkertijd met de nieuwe uitgaanscultuur veroverden nieuwerwetse uitvindingen uit het <i>verre Amerika</i> in hoog tempo een plaats in het dagelijks leven.	1880	Vertellerstekst	verteller	hetero	125
3.	- van oudsher het laatste toevluchtsoord voor bankroeters en anderen die het in Europa te heet onder de voeten was geworden.	Maar ondertussen schreef hij aan Domela Nieuwenhuis dat zijn zus bereid was zijn passage te betalen naar Amerika, <i>van oudsher het laatste toevluchtsoord voor bankroeters en anderen die het in Europa te heet onder de voeten was geworden</i> .	1891	Vertellerstekst	Verteller: het eerste deel is indirecte rede, het tweede deel is vertellerstekst.	hetero	181